

Հայոց Ցեղասպանությունը

Անգլալեզու գրքերի գրականության համառոտ ցանկ՝
չորս փոխկապակցված փուլերի վերաբերյալ

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ
բանավոր և գրավոր փաստերի զեկուցում
«Գրանդ» կոմիտեական սրահում
Ներկայացուցիչների Պալատ
Լոնդոն

24 ապրիլի 2007 թվական

Առաջին և երկրորդ հրատարակություններ՝ 2007թ., հավելված՝ 2009թ.,
երրորդ հրատարակություն՝ 2011թ., չորրորդ հրատարակություն՝ 2013թ.,
հինգերորդ՝ Հարյուրամյակի հրատարակություն, 1 հունվարի 2015թ.

Վեցերորդ Հրատարակություն ©

 [English](#)

 [Français](#)

 [Русский](#)

 [Español](#)

 [Հայերեն](#)

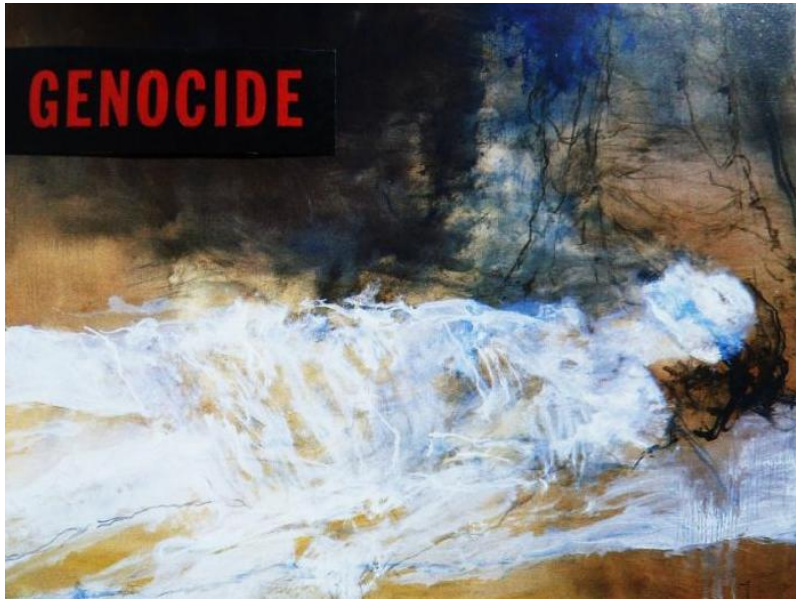
 [Português](#)

Հեղինակ՝ Թոնի Ս. Քահվե

Արարատ Ժառանգություն

Լոնդոն

2017 թվական

Ցեղասպանություն. գիշերից այն կողմ: Ըստ Ժան Ժանսենի:
Լուսանկարից հատված ըստ Արարատ Ժառանգության:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Գոյություն ունեն անցյալում տեղի ունեցած որոշ իրողություններ, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել ժամանակակից աշխարհում և առավել իմաստավորվելով ապագայի համար՝ կրում են մշտական ուշադրության անհրաժեշտություն: Դրանց կարևորությունը ընդգծվում է անկախ նրանից, թե որքանով են իշխանության չարաշահողները լավ կազմակերպված ձևով փորձում քողարկել հանցագործներին արդարադատության դեմ կանգնելուց, ինչպես նաև պայմանավորված է սոցիալական և հոգեբանական մի շարք հեռահար հետևանքներով:

Այս առումով թշնամական վերաբերմունք ցուցաբերող ազգերի կողմից հայոց ցեղասպանության հարցը օրակարգից հանելու և հայերին պատկանող զգալի տարածքները բռնազավթված պահելու ջանքերը դեռևս երկար ժամանակ կմնա որպես միջազգային հրատապություն ունեցող հարց: Անկասկած է, որ այս հարցի արդիականությունը ժամանակի ընթացքում առավելապես կմեծանա, քանի դեռ հարցին չի տրվել պատշաճ և արդարացի լուծում: Հարկ է նշել, որ ընդգրկուն վերակառուցողական ծրագիրը հանդիսանում է ապագայում այս հարցի լուծման ամենախելամիտ տարբերակը:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1. ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՓՈԻԼ

Այս փուլը ներառում է հայերի կոտորածների ժամանակահատվածը՝ հիմնականում 1894-96 թվականները և Ադանայի 1909 թվականի կոտորածը: Այստեղ ներառված է այս ժամանակահատվածին վերաբերող համեմատաբար փոքրաթիվ գրականություն: Ցանկում ընդգրկված որոշ աշխատություններ մատնանշում են ավելի վաղ շրջանում կնքված միջազգային պայմանագրեր, որոնք ի գործու չեղան պաշտպանել հայերի իրավունքները: Ինչպես հայտնի է, կոտորածները տեղի են ունեցել խաղաղ ժամանակաշրջանում՝ միջազգային ռազմական գործողությունների բացակայության պայմաններում, և այստեղից շոշափելի է հանցագործի՝ ավելի վաղ ժամանակաշրջանում արդեն իսկ դրսևորած նշանակալի վնասարարությունը: Այդ ընթացքում զոհերի քանակը հաշվարկվում է հարյուր հազարներով: Այս փուլը կարելի է նաև անվանել իբրև «ՀԱՊՃԵՊ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»: Այս առումով անվանի քաղաքական վերլուծաբան, պատմաբան և Լոնդոնի միջազգային հարաբերությունների թագավորական ինստիտուտի ուսումնասիրությունների տնօրեն պրոֆեսոր Ա.Ջ. Թոյնքին հստակորեն նշում է իր «Փորձառություններ» աշխատության մեջ, ուր մասնավորապես ասված է.

«Ես բավականին տարեց եմ հիշելու համար տխրահռչակ Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի սադրանքներով 1896 թվականին Օսմանյան Կայսրությունում հայազգի օսմանյան հպատակների կոտորածների սարսափը: Սակայն այս ցեղասպանության գործողությունը կարող է կրել սիրողական և անարդյունավետ բնույթ, եթե այն համեմատվի ավելի մեծ հաջողություն ունեցած փորձով, որի նպատակն էր վերացնել Օսմանյան Կայսրության հայերին Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում...»:

2. ԱՌԱՋՆԱՅԻՆ ՓՈԻԼ

Այս փուլը ընդգրկում է Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիները՝ 1915-18թթ.: Սա բնորոշում է երիտթուրքերին և նրանց հեռահար նպատակները: Նրանք իշխանության էին հասել 1913 թվականի հունվարին՝ հեղաշրջում կատարելով և վտարելով Օսմանյան սահմանադրական կառավարությանը, որը ձևավորվել էր Ազատության և Անտանտի կուսակցության կողմից: Երիտթուրքերի ռասիստական և ազգայնամոլական գաղափարախոսությունը Թուրքիզմի (Türkcülük) նկատմամբ միայն քարոզչական միջոցներով իրեն չարդարացրեց և տարածում չգտավ լայն զանգվածների մոտ: Հետևաբար, նրանք ընտրեցին

իշխանության հասնելու ավելի արագ, բայց բռնի տարբերակ, որը նրանց հնարավորություն կտար առավել արդյունավետորեն կերպով իրագործել Թուրքիզմի քաղաքականությունը: Այսպիսով, նրանք աջակցեցին օսմանյան ազգային ինքնության ավելի արագ վերացմանը: Եվ այդպիսով օսմանյան ազգայնամուլները՝ ի դեմս երիտթուրքերի, դարձան առանձին խումբ՝ ընկղմված Թուրքիզմի գաղափարախոսության մեջ: Նրանց քաղաքական կուսակցությունը, որը սերտ կապեր ուներ զինվորականության հետ, Միության և Առաջընթացի կոմիտեն էր (CUP): Հեղաշրջումը (*coup d'état*) մահացու սխալ եղավ Կայսրության համար:

Ներկայացված գրականության հրատարակությունների մեծամասնությունը վերաբերում են այս ժամանակամիջոցին: Աշխարհագրական առումով այս փուլը վերաբերում է հետևյալ տարածքներին. Հայկական Բարձրավանդակ (հիմնականում՝ արևմտյան մասը), Փոքր Ասիա, որ նաև կոչվում է Անատոլիա (ներառում է Կիլիկյան Հայաստանը), Հյուսիսային Քուրդիստան (ներառում է ասորական տարածքները), Հյուսիս-Արևմտյան Իրան, Արևելյան Թրակիան՝ Եվրոպայում, ինչպես նաև Սիրիական և Մեսոպոտամիական անապատները: Ինչպես նկատելի էր նախորդ փուլից, պանիսլամական տարրերը զգալիորեն խրախուսվում էին երիտթուրքերի կողմից: Զոհվածների թիվը գերազանցում էր մեկ միլիոնը: 1915 թվականի ապրիլ ամիսը դասակարգվում է որպես Հայոց Մեծ Ցեղասպանության զագաթնակետ, քանի որ հենց այդ ժամանակամիջոցում հայազգի մտավորականները մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսից / Ստամբուլից արտաքսվեցին դեպի մահվան ճիրաններ: Պրոֆեսոր Ա.Ջ.Թոյնբին, որը ապրել է Առաջին և Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմների ընթացքում, տեղի ունեցած երկու ցեղասպանությունների ժամանակահատվածում, իր «*Փորձառություններ*» աշխատության մեջ կատարում է շատ տեղին համեմատություններ Միության և Առաջընթացի Կոմիտեի երիտթուրքերի կուսակցության և Գերմանիայի նացիստական վարչակազմի միջև.

«Ցեղասպանությունը, որը 1915 թվականին իրագործվել է Օսմանյան Կայսրությունում՝ հայերի նկատմամբ և Գերմանիայում գտնվող հրեաների՝ դեմ Գերմանիայի կողմից բռնազավթված ոչ-գերմանական Եվրոպայի տարածքներում, Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ, երկու դեպքում էլ իրագործվել է օրինականության թիկնոցի ներքո՝ իշխանությունների սառնարյուն գործողությունների միջոցով: Սրանք անհատ անձանց կողմից ինքնաբուխ կերպով իրականացված մասսայական սպանություններ չէին: Թուրքիայի Միության և Առաջընթացի Կոմիտեի և Հիտլերյան Գերմանիայի անհատ քաղաքացիների պատասխանատվությունը, իհարկե, գերեզմանն էր...»:

3. ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՓՈԻԼ

Ընդգրկում է 1919-22 թվականները: Ընդ որում, նշենք, որ Ցեղասպանության Ուսումնասիրության Միջազգային Միությունը այս ժամանակաշրջանը համարում է ավելի երկար՝ մինչև 1923 թվականի կոտորածների դեպքերը: Նախորդ բաժինների հետ համեմատ, այստեղ ներկայացված են այս ժամանակահատվածին վերաբերող ավելի քիչ թվով աշխատություններ: Նշված վերնագրերից միայն մի քանիսն են առնչվում օսմանյան ազգային ինքնության հետզհետե անհետացմանը և ռասիստական-ազգայնամոլական գաղափարախոսության՝ Թուրքիզմի, ու դրա նպատակի՝ Թուրանիզմ-Պանթուրքիզմի առաջացմանը, որ շատ բնորոշ էր սկսած 1908 թվականից: Սուննի մահմեդականների ամենաբնի գործողությունները վերելք էին ապրում: Չնայած ընդլայնողական գաղափարախոսությունը ակնառու կերպով ներկա էր նախորդ փուլում, Թուրքիզմը, այնուամենայնիվ, հստակորեն կիրառվում էր Անատոլիայում այս փուլի հենց սկզբից, ռազմականացված երիտթուրքերի խմբավորումների կողմից, որոնք նոր հանրապետությունը հիմնել էին նշված ռասիստական-ազգայնամոլական գաղափարախոսության հիման վրա: Ռասայական խտրականության վրա հիմնված այլատյացությունը դեռևս մնում է անփոփոխ:

Արդյունքում, ցեղասպան գործողությունները զգալիորեն աշխուժացան: Ցեղասպանության բովով անցած հայերի վրա հարձակվում և վերացնում: Ներխուժում է կատարվում արդեն *դե յուրե* ճանաչված անկախ Հայաստանի Հանրապետություն՝ Արևելյան Հայաստան: Գրավվում են մեծ տարածքներ և շարունակվում կոտորածները: Սնծովյան Պոնտոսի հունական տարածաշրջանում մշտապես տեղի են ունենում արտաքսման ծրագրեր և ցեղասպանություն արտացոլող կոտորածներ: Ցեղասպանություն վերապրած ասորի քրիստոնյաներին չի թույլատրվում վերադառնալ իրենց տարածքներ: Եզդիները նույնպես տուժում են մեծապես: 1922 թվականի սեպտեմբերին Զմյուռնիայի/Իզմիրի Էգեյան նավահանգիստը մեծ մասամբ վերացվում է խոշոր ցեղասպանության միջոցով՝ Ադանայում 1909թ. կիրառված նույն մարտավարությամբ՝ այնտեղի քրիստոնյա բնակչության լայն զանգվածերին կոտորելով: Մա Անատոլիայում Եվրոպայի վախճանն է: Հետպատերազմյան *դե յուրե* Օսմանյան սահմանադրական կառավարությունը, որը պատերազմից հետո վերահաստատվել էր Ստամբուլ/Կոստանդնուպոլսում, լիովին դեմ էր Անատոլիայիում գործող երիտթուրքերին: Նրանց կողմից նույնիսկ հրաման էր արձակվել ձերբակալելու ու սպանելու վերջիններիս ղեկավարներին, բայց նպատակին չէր հասել: Այդ ժամանակահատվածում գոհվածների թիվը հաշվարկվում է հարյուր հազարներով:

Այսպիսով, ցեղասպանության նախնական և ավարտական վերոհիշյալ փուլերը սերտորեն կապակցված են: Նախնական դիտավորության ժամանակ չարագործությունը առաջնորդում էր Էնվերը, ով հանդիսանում էր անատոլիական թուրքիզմի հավակնոտ գեներալիսիմոն: Հետագա

ավարտական փուլում այդ գործի ղեկավարումը ստանձնում է Մուստաֆա Քեմալը: Երկունս էլ խաբեությամբ խուսափում են ձերբակալվելուց և պատժվելուց: Այս փոխկապակցված գործողությունները լավագույնս արձանագրված են ժամանակակիցներ Արթուր Ջ. Գրանտի [Լիդսի Համալսարան] և Հարոլդ Թեմփերլիի [Քեմբրիջի Համալսարան] կողմից իրենց համատեղ աշխատանքի հինգերորդ հրատարակության մեջ, որը վերաբերում է նախքան Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմն ընկած ժամանակաշրջանին և վերնագրված է «Եվրոպան տասնիններորդ և քսաներորդ դարերում». մեջբերվում է. *«Հնվեր-քեմալական փորձը, վերացնելու մի ամբողջ ազգ, հանցագործություն է, որի զուգահեռը չկա պատմության մեջ»*: Դրան հաջորդող պարբերությունում այդ պրոֆեսորները շեշտում են այն փաստը, որ Հայաստանը զարմանալիորեն քիչ օգնություն ստացավ Արևմտյան Եվրոպայից, որը համարվում էր լուրջ ձախողում, չնայած որ ազգը դատապարտված էր գոյատևելու: Այս առումով նրանք հավաստել են. *«Մարդու ամենասատանայական չարագործությունը հաղթանակվեց հայ ազգի գերմարդկային տոկունությամբ»*:

4. ԺԽՏՈՂԱԿԱՆ ՓՈԻԼ. ԿՐԿԻՆ ԽՍԵՎՈՐՎԵԼՈՒ ԽՐԱԽՈՒՍՈՒՄԸ

Այս փուլը նշանակալի կարևորություն ստացավ ժամանակակից աշխարհի, ինչպես նաև ապագայի համար հետևություններ անելու առումով: Այն սկսվում է 1921 թվականին՝ Անատոլիայի երիտթուրքերի ղեկավարության և Մոսկվայի Խորհրդային Միության ղեկավարության միջև Մոսկվայում կնքված երկկողմ Բարեկամության պայմանագրով: Նրանցից ոչ մեկը *դե յուրե* ճանաչված պետություն չէր ներկայացնում: Այս պայմանագիրը մի շարք տեսանկյուններից կարելի է համարել դավաճանություն և վատ կամքի դրսևորում՝ ուղղված Հայաստանի դեմ: Այս պայմանագիրը, ինչպես նշված էր իր տեքստում (տեքստ, որը հղի էր բարոյական ստորությամբ) վավերացվեց հայկական բռնագրավված քաղաքներից մեկում՝ Կարսում, որտեղ հիմնական նպատակներին ավելացվեցին հավելյալ դրույթներ: Այդ իսկ պատճառով, ոմանք այն անվանում են Կարսի Պայմանագիր: Հետաքրքրական է, որ նույնիսկ Ռուսաստանի ստեղծած փոքրածավալ Խորհրդային Հայաստանը, սպառնալիքի ներքո, ստիպված է լինում ստորագրել այդ պայմանագիրը: Ռուսաստանի ցուցաբերած նվազագույն օգնությունը խաբուսիկ է, քանի որ այն միակ Եվրոպական երկրներից է, որն իր բարենպաստ աշխարհագրական դիրքի ու ռազմական պատրաստվածության շնորհիվ կարող էր Հայաստանին ցուցաբերել ամբողջ անհրաժեշտ օգնությունը: Ռուսաստանը սկսում է ագրեսոր ցեղասպան թուրք զինվորականներին տալ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, մինչև նույն ժամանակ նմանատիպ չարակամությամբ էլ Արևելյան Հայաստանի հողերը սկսում է տալ հարևան երկրներին: Այս դիվերսիան կատարվում է ուժի և սպառնալիքի ներքո: Եվրոպական քաղաքակրթության ներսում կան մի շարք մեծ

դավաճանություններ: Այս օրինակը նույնպես կարող է ավելացվել այս դասակարգին: Հայաստանի տարածքային ամբողջականությունը գործնականում դառնում է զրոյական, և նույնը կարելի է ասել նաև նրա անկախության վերաբերյալ՝ բազմաթիվ առումներով: Այսպիսի հանցագործությամբ սահմաններ կազմելը չի կարող լինել օրինական և հարատև: Եվրոպական արժեքները ջախջախվում են և ավելին՝ եվրոպական մշակութային սահմանները այդ վճռական պահին քայքայվում են:

Իր ստեղծման պահից ի վեր, վերոնշյալ Բարեկամական Պայմանագիրը եղել է անվավեր և չեղյալ, բացառությամբ այն չարագործների և դրանց սատարող սանձարձակ շրջապատի համար, ովքեր նախաձեռնել էին իրենց իսկ չարագործության իրականացման համար: Իրավական տեսակետից այն գնահատվում է որպես երկու *ոչ-դե յուրե* ռեժիմների կողմից *դե յուրե* երկրի քանդում: Բանակցությունների վերաբերյալ մանրամասները առկա են Ալի Ֆաուր Ջեբեսոյի «*Moskova Hatıraları*, Ստամբուլ, 1955թ.» աշխատության մեջ: Երիտթուրք (CUP) սպան Անատոլիական Թուրքիզմի կողմից ուղարկվել էր Մոսկվա, ներկայացվելով իբրև «դեսպան»: Ինչպես ենթադրվում էր, այս կեղծիքը դուրս է մնում 1923 թվականի հուլիսին կնքված բազմակողմ Լոզանի Պայմանագրից: Այդուհանդերձ, Լոզանի Պայմանագիրը մի շարք իրավաբանական սխալներ է պարունակում՝ համեմատած նախորդ՝ 1920 թվականի օգոստոսին կնքված բազմակողմ Սևրի Պայմանագրի հետ, քանի որ Սևրի Պայմանագրի մի շարք դրույթներ, որոնք որոշակի արդարություն էին դրսևորում փոքր ազգերի և նրանց տարածքային ամբողջականության նկատմամբ, բացակայում են Լոզանի Պայմանագրում: Վերջինս փաստորեն կանաչ ճանապարհ էր հարթում պետական չարամիտ և արյունարբու գործունեության համար: Լոզանի Պայմանագիրը Սևրի Պայմանագրի շրջանցման փորձ էր և ստորագրող կողմերը նույնը չէին: Քողարկող ոչ-բռնիության դրսևորումը երկու պայմանագրերում էլ առկա էր: Սակայն ամենանշանակալին այն է, որ Արևմտյան Հայաստանի սահմանները Անատոլիայի կողմից սահմանագծվել էին 1920 թվականի նոյեմբերին՝ նախագահ Վուդրո Ուիլսոնի միջնորդությամբ: Միջազգային իրավունքում միջնորդությունները օրենքի հարկադիր ուժ ունեն: Մինչդեռ Լոզանի Պայմանագիրը ընդգրկված շրջանների համար որևէ սահման չի նշում: Հաշվի առնելով այս ամենը, Ուիլսոնի միջնորդած որոշումը առավելագույնս ճշմարիտ և արդարացի է, որպես միջազգային հանրության համատեղ աշխատանքի արդյունք: Որոշակի առումով պատշաճ կլիներ նաև հղում կատարել Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջի «*Խաղաղության պայմանագրերի մասին իրականությունը*» աշխատությանը, որը հրատարակվել է 1938 թվականին:

Սևրի Պայմանագրի և Ուիլսոնի միջնորդագրի համապատասխան բաժինները չէին կարող կիրառվել, քանի որ երիտթուրքերը վերսկսել էին ցեղասպան բռնությունները, ինչպես արդեն նշվել է Ավարտական ժամանակաշրջանի նկարագրության մեջ: Ծայրահեղ բռնությամբ է կասեցվել նաև

Պայմանագրի վավերացման գործընթացը: Ակնհայտ է, որ մի թաքուն նպատակ կար, այն է՝ քողարկել և շրջանցել Հայաստանի և Հայոց Յեղասպանության հետ կապված իրողությունները: Դրանք համակարգված կերպով փոխկապակցված են: Իսկապես, ցեղասպանության գլխավոր նպատակը երկակի է. կոտորել մի ազգ և բռնագավթել նրա երկիրը: Այստեղ միջազգային իրավունքը և բարոյական արժեքները փշրվում են: Ազգերի Լիգայի կողմից միաձայն ընդունված որոշումները կտրականապես դեմ են այդպիսի իրադարձությունների զարգացմանը: Արդյունքում, հաստատվում է նենգ նպատակների վրա հիմնված գործողությունների սաստկացող միտում: Այս միտումը շարունակվում է: Հույժ կարևոր է նման ծայրահեղականության լիարժեք վերացումը:

[Միջազգային պայմանագրեր. Իրավական և քաղաքական նկատառումներ:](#)

Հետևանքների փաստերի և անհրաժեշտ ճշգրտումների ժխտումը նոր չարագործությունների է հանգեցնում: Երկու տասնամյակից էլ պակաս ժամանակահատված հետո Նացիստական ղեկավարությունը հայտարարում է, որ հայերի ցեղասպանության համար ոչ ոք պատասխանատվության չկանչվեց, իսկ հետո, օգտագործելով այն՝ որպես օրինակ, սկսում է ծավալել իր խոշոր ցեղասպան գործունեությունը: Նացիզմն, իհարկե, ևս ռասիստական-ազգայնամոլական գաղափարախոսություն է: Այսպիսով, մի շարք խոշոր ուժերի կողմից անցյալում դրսևորած չարագործ անգործությունը մեղավոր է դառնում հետագա ոճրագործության համար: Ունձգություն կատարող ազգերը կրում են միասնական պատասխանատվություն: Նացիզմի՝ դեպի արևելք ընդլայնվելու սկզբունքը, որը հիմնված էր աշխարհիկ դրսևորումների վրա, դասակարգվում էր որպես “*lebensraum*”. Զուգահեռները առկա են Թուրքիզմի գաղափարախոսության մեջ՝ լինեն դրանք աշխարհիկ կամ իսլամական:

Ավելի ուշ լույս տեսած մի շարք հրատարակություններ անդրադառնում են ժխտման փուլին, մյուսները փաստում են նաև այլ ցեղասպանությունների մասին: Գրականության ցանկում ընդգրկված բոլոր գրքերը ուղղակիորեն վերաբերում են հայերի կոտորածներին: Գոյություն ունեն նաև Յեղասպանությունը վերապրածների տարբեր լեզուներով հրատարակված մի շարք կենսագրական նյութեր, որոնք պետք է կազմեն առանձին ցանկ: Գրականության ցանկը գերծ է ծանրաբեռնվածությունից: Ավելին, այս բաժնում հաճախ գործածված «ժխտող» բառը նորամուծություն է, որ կարող է հաջողությամբ դասակարգել Յեղասպանությունը ժխտողներին և նրանց գործելակերպը: Այս խմբի մեջ կարող են ներառվել նաև նրանք, ովքեր արհամարհում են տեղի ունեցած նմանատիպ մեծ և փաստագրված իրողությունները ազատ աշխարհում: Հանցագործ մտայնություններ ունեցողները սահմանափակումներ չունեն: Ներկայիս իրողությունները ցույց են տալիս, որ գրեթե բոլոր անկախ ցեղասպանագետները և պատմաբանները, բացի այն սակավաթիվ անձանցից, ովքեր ուղղակի կամ անուղղակիորեն գործել են կամ որևէ կերպ կապված են եղել ունձգություն կատարող տարրերի հետ, հայերի կոտորածները դասակարգում են որպես

ցեղասպանություն: Գիտական հրապարակումների գերիշխող մասն արտացոլում է այս փաստը: Միավորված Ազգերի 1948թ. Ցեղասպանության հանցագործության մասին կոնվենցիայի նախաբանում ասվում է. «Ճանաչելով, որ պատմության բոլոր ժամանակաշրջաններում Ցեղասպանությունը պատճառել է մարդկության մեծ կորուստներ»: Հետևաբար, անցյալում տեղի ունեցած անփոփոխ զարգացումները, որոնք ճշգրտորեն արձանագրված են, նույնպես դասակարգվում են որպես ցեղասպանություն: [ՄԱԿ-ի Համաձայնագրեր, արձանագրությունները և կոնվենցիաներ:](#) Հայերի զանգվածային կոտորածների դրսևորումները սկսել են 1915 թվականից դեռևս քսան տարի առաջ, սակայն դրա առաջնային փուլի կոտորածների գագաթնակետը եղել է 1915-1917 թվականներին տեղի ունեցած *Մեծ Ցեղասպանության* հանգուցալուծումը, որը երբեմն կոչվում է նաև *Մեծ Եղեռն* և *Մեծ Ոճիր*: Անատոլիական Թուրքիզմի տիրապետության տակ գտնվող տարածքներում հայազգի բնակչության գրանցված թիվը ներկայումս կկազմի շուրջ ութ միլիոնից ավել:

Փաստորեն այն, ինչը կորցվել է, չի վերադարձվել և դեռևս գտվում է բռնագավթման մեջ, ներառյալ փոխհատուցման հարցը, որը հստակորեն ցույց է տալիս, որ հանցանքի մարմնավորումը մեծապես տեղավորվում է ցեղասպանության սահմանման տիրույթում, ինչպես նաև ենթադրում է հավելյալ դրսևորումներ: Ներկայիս իրողությունը ոչնչացում է և հանդիսանում է բարոյապես և փաստացի ցեղասպանություն. իրավական տեսանկյունից այն կարող է դասակարգվել նաև որպես մարդկության դեմ հանցանք, ինչպես նաև՝ ցեղասպանություն: Ներկայիս իրողությունների ճնշման ներքո անհրաժեշտ է մշտապես ընդգծել ցեղասպանության իրավական դասակարգումը: Դեռ ավելին, բոլոր առնչվող կողմերի անվտանգության առումով կենսական նշանակություն ունի ոճրագործի ոչ-էթիկականորեն առաջ քաշվող դիրքորոշման արդյունավետ կասեցումը: Թուրքիայի Հանրապետությունը հանդիսանում է Օսմանյան Կայսրության իրավահաջորդ պետությունը: Խելամիտ կլինե՞ր փաստել նաև, որ ցեղասպանության՝ բռնությամբ հիմնված սահմանները չեն կարող ամրագրվել իբրև օրինական:

Ամբողջ ազգի կամ որոշակի խմբի ամբողջական կամ որոշակի մասի դեմ իրականացվող բազմաշերտ ոչնչացումները, որոնք իրենց մեջ ներառում են զանգվածային սպանոց և դրանից բխող զարգացումներ՝ ճանաչվում է որպես Ցեղասպանություն: Եթե հաշվի առնենք Մերժողական փուլի հարատև բնույթը, ապա Հայաստանի օրինակը հանդիսանում է ներկա ժամանակների բազմաշերտ ոչնչացման ամենացայտուն դեպքը: Դրա շերտային ձևավորումը մեծ առումով ներառում է նաև ազգի բնօրրան հանդիսացող հողերի զավթումը, որը հարկադրում է մեծամասնությանը՝ հատկապես երեխաներին, ձուլվել և կորսվել օտար հողերում:

ՄԱԿ-ի 1948թ. Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի առաջին երեք հիմնական հոդվածները վերաբերում են ինչպես պետություններին, այնպես էլ անհատներին: Հոդված I-ը դասակարգում է Ցեղասպանությունը, անկախ այն հանգամանքից՝ այն իրականացվել է խաղաղության թե՛ պատերազմի ժամանակ, որպես միջազգային իրավունքի ենթակա հանցագործություն և ստանձնում է կանխարգելել և պատժել այն: Հոդված II-ում ներկայացվում է ցեղասպանությունը բնորոշող հինգ գործողություններ: Հայերի օրինակը լիովին համապատասխանում է բոլոր առումներով: Հոդված III-ում մասնակիացվում են պատժի տարբերկներ, որոնցից են դավադրությունը և մեղսակցությունը: Հետագա մի շարք հոդվածներ վերաբերում են անհատների արտահանձնմանը, դատավարությանը և պատժին: Հոդված Article IX-ում ամրագրվում է *“... Պետության պատասխանադրվությունը Ցեղասպանության կամ Հոդված 3-ում թվարկված որևէ այլ գործողության համար”*: Հայերի օրինակը պետք է ինքնընթաց կերպով առնչվեր վերոնշյալ դրույթի հետ, եթե դա տեղի ունենար 1948 թվականից հետո: . Օրենքի հետադարձ ուժը, որքանով դա վերաբերում է միջազգային իրավունքին, կարող է շրջանցվել համապատասխան միջազգային դատարանի միջոցով, կամել գերտերությունների միասնական միջազգային դիրքորոշման միջոցով: Առաջընթացը, այնուամենայնիվ, նույնպես պահանջում է դատավճիռների իրագործում, եթե Ցեղասպանության այս հստակ բնութագրումները շտկվեն:

Պետք է հիշվի, որ Վուդրոու Վիլսոնի միջազգայնորեն վավերական հանխացող Հայաստանի վերաբերյալ վճիռը հնարավոր չեղավ իրականացնող մեղսագործի ռազմական ագրեսիայի պատճառով: Նպատակահարմար է նշել նաև, որ եթե այս անհամապատասխանությունը տևի երկար, ապա գերտերությունները կարող են դիտարկել մեղսագործին իր իսկ դեղամիջոցներով համապատասխանաբար պատասխանատվության ենթարկելը:

Համաձայն ՄԱԿ-ի 1968թ. նոյեմբերի 26-ի Կոնվենցիայի, գոյություն ունի անկիրառելի դրույթային սահմանափակում, որը վերաբերում է Պատերազմական հանցագործություններին և Մարդկության դեմ հանցագործություններին, և սա առկա է նաև ցեղասպանության պարագայում: Վերոգրյալ հանցագործություններին վերաբերող տերմինը հորինվել է 1915 թվականին Դաշինքի Ուժերի կողմից՝ ի պատասխան հայերի կոտորածների: Եվ ավելին, երկարատև իրավական նախադեպը, անշուշտ, ամրագրում է, որ հանցագործը, պետության պատասխանատվության կամ այլ դեպքերում, չի կարող պահպանել իր հանցանքների պտուղները:

ՆԿԱՐՆԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԵՐ

1. ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՓՈԻԼ

1894-96 թվականների (նախնական փուլ) ընթացքում, որպես թիրախ ընտրված տարածաշրջաններն էին Արևմտյան Հայաստանը, Հյուսիսային Քուրդիստանը, Արևելյան Անատոլիան, և ի վերջո մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը, որ ևս ներգրավված էր: Զոհերը սպանվում էին իրենց հայրենի քաղաքներում և գյուղերում և թաղվում էին մասսայական գերեզմաններում, ինչպես պատկերված է կից ներկայացված 1895թ. Էրզուրումի լուսանկարում: 1909 թվականը վերաբերվում է Ադանա քաղաքին և նրա շրջակայքում գտնվող հայկական գյուղերին, որոնք գտնվում են

Անատոլիական Հայաստանում և կոչվում՝ Կիլիկիա: Այն գտնվում էր Միջերկրական ծովի ափամերձ տարածքում: Այնտեղ ջարդերի գործընթացը տեղի է ունեցել զգալիորեն ինտենսիվ՝ զանգվածային ցեղասպանության միջոցով: Այս փուլի ընթացքում, ինչպես նաև ցեղասպանության առաջնային փուլին հաջորդող ժամանակահատվածում, Սուննի քրդերը մեծ դերակատարում են ունեցել կոտորածների գործընթացում: Նրանց հիմնական նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ տարածքներն ավելացնել նոր Քուրդիստանին, որը նպատակ ունեին ստեղծել: Նախագահ Ուիլսոնի միջնորդությամբ գծված օրինական սահմանները պարտավորեցնող են և ճշգրիտ: Այս սահմանագծումը հայտնի է որպես Վիլսոնյան Սահմանագիծ: Դրա ավելի ընդգրկուն գծանշումը հայտնի է որպես Վիլսոնյան սահմանագիծ: Այս ժամանակահատվածին վերաբերող պատկերների և լուսանկարների մի գերազանց հավաքածու առկա է Հայկ Դեմոյանի «Հայոց Ցեղասպանություն. Համաշխարհային մամուլի շապիկներ» աշխատությունում, AGM-Ինստիտուտ, 2014: Զախողված միջազգային պայմանագրերին ծանոթանալու համար կարող եք ուսումնասիրել հետևյալ աշխատությունները՝ Մ.Գ. Ռոլին – Ժաքեմինս, «Հայաստան, հայերը և պայմանագրերը», Լոնդոն, 1891, և Արգիլի Դյուք, «Մեր պատասխանատվությունները Թուրքիայի համար», Լոնդոն, 1896: Կան բազմաթիվ այլ աշխատություններ ևս, որոնք պարունակում են առնչվող մանրամասներ:

«Համիդիե»-ները՝ սուննի քրդական ոչ-կանոնավոր զորախմբերը, որոնք անվանակոչվել էին միապետի պատվին, ստեղծվել էին մի շարք արևելյան շրջաններում Օսմանյան Թուրքիայի կառավարության կողմից: Նրանց զորահավաքն իրագործվում էր իսլամական աղոթքներով, ինչպես դա պատկերված է 1895թ. Դիարբեքի օրինակում: Զորախմբերը կոտորածների գործընթացում կարևոր դերակատարում ունեցան, որն իր հերթին կապ ուներ սուննիական պան-իսլամական քաղաքականության հետ: Այդ քաղաքականությունն ուղղված էր մի շարք Եվրոպական ուժերի, և անշուշտ՝ նաև սուննիական Իրանի դեմ: Ցեղասպանության սկիզբը 1894թ. օգոստոսն էր: Հազարավորների հասնող կանոնավոր զորքի և «համիդիե»-ի կողմից ոչնչացվեց Արևմտյան Հայաստանի Սասունի շրջանի և Մուշ քաղաքի հարավի լեռնային գյուղերը: Նպատակը բոլորին սպանելն էր: Մանրամասների համար առաջարկվում է դիտարկել Սըր Ռոբերտ Գրեյվսի «Մերձավոր Արևելքի Փոթորկալի Կենտրոնները», 1933, և Քրիստոֆեր Ջ. Ուոկերի «Հայաստան. Մի Ազգի Վերապրումը», 1980:

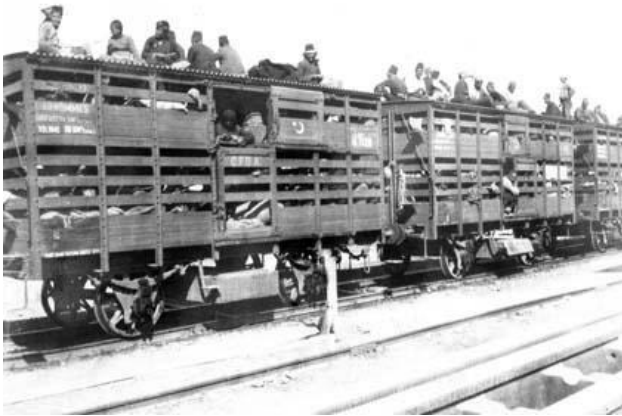
Ադանայի կոտորածները, 1909 թվականի ցեղասպանությունը, որտեղ զոհերի քանակը հասնում է երեսուն հազարի, իրագործվել է ոչ-պատերազմական ժամանակահատվածում՝ երկու արագորեն միմյանց հաջորդող փուլերով: Առաջին փուլն իրագործվել է Աբդուլ Համիդի Սուննի պանիսլամական քաղաքականության համաձայն: Քաղաքականություն, որը կիրառվում էր վերոնշյալ 1890-ական թվականների կոտորածների ընթացքում: Այդ միապետին, որին հաճախ անվանում էին Կարմիր Սուլթան կամ Մեծ Մարդասպան, արագորեն փոխարինում է երիտթուրքերի սպայակազմը, որը հիմնականում հետամուտ է լինում Թուրքիզմի գաղափարախոսությանը: Երկրորդ փուլն անմիջապես իրագործվում է միևնույն՝ գաղափարախոսական տարրերով, որը մինչ այդ իրականացնում էր Աբդուլ Համիդը՝ Պանիսլամիզմի ներքո, և այն փոխարինվում է այն բարգավաճող Թուրքիզմի գաղափարախոսությամբ: Այդ տարրը հանդիսանում էր Միության և Առաջընթացի Կոմիտեն:

Պանիսլամական օսմանիզմի քաղաքականության շրջանակներում քրիստոնեական ազգությունները չէին կարող գոյատևել, եթե նրանք ձգտեին անկախության, ինքնավարության կամ ավելի հստակ՝ Եվրոպական արժեքների: Հետևաբար, նրանք աստիճանաբար պետք է ոչնչացվեին: Միևնույն ցեղասպան գործընթացը զարգանում է նաև Թուրքիզմի ներքո: Համաձայն ռասիստական-ազգայնամոլական սկզբունքների, տեղի քրիստոնեական ազգությունները համարվում էին ռասսայապես անհամատեղելի: Հետևաբար կոտորածները, որպես իրագործվող քաղաքականություն, մեկ անգամ ևս իրականացվեցին: Հայերը՝ Օսմանների մատուցած նշանակալի աջակցության շնորհիվ կոչվում էին *Milleti Sadıka* / Հավատարիմ Ազգ: Այս տեսակետը ամբողջովին վերացավ:

Հուր և սուր, 1909թ. Ադանայի կոտորածները, Կիլիկիա, Անատոլիա

Այս առումով, ոչ միայն հայ ազգը, այլև ամբողջ Հայկական Բարձրավանդակը հատուկ թիրախ էր: Այն պետք է ոչնչացվեր մոլորակի երեսից, քանի որ աշխարհագրորեն գտնվում էր Թուրքիզմի բնորոշ ռասիստական և ընդլայնողական Թուրանիզմի դրսևորման Պանթուրքիզմի ճանապարհին: Ակնհայտորեն, Ցեղասպանության իրականացումը հետևողական կերպով կանխամտածված էր: Նրանք, ովքեր հանդիմանում էին պանիսլամական օսմանիզմը և թուրքիզմը՝ Օսմանյան Սահմանադրականներն էին, որոնք նպատակ ունեին պահպանել օսմանյան ազգային ինքնությունը Սահմանադրական միապետության միջոցով և ինքնավարություն տալով Օսմանյան պետության տարբեր ազգություններին՝ այդպիսով ձգտելով ստեղծել դաշնություն: Լուսանկարների միջոցով Ադանայի զարգացումները դրսևորում են գերազանց ֆոտոփաստեր, թե ինչ է տեղի ունեցել իրականում: Միմյանց հաջորդող երկու փուլերի ընթացքում, այնուամենայնիվ, երիտթուրքերը, որոնք պիտակավորվել են նաև որպես «Ազգայնականներ», խստորեն արգելեցին ցեղասպան գործընթացների լուսանկարահանումը: Ադանայի կոտորածներին վերաբերող լուսանկարը գտնվում է նաև Հ. Ս. Վուդսի աշխատությունում. *Եվրոպայի վտանգավոր տիրույթները*, Լոնդոն, 1911թ.: Լուսանկարներին առավել մանրամասն ծանոթանալու համար կարելի է հղում կատարել «Գրաֆիկ»-ին՝ Լոնդոնում հրատարակվող պատկերազարդ շաբաթաթերթին:

2. ԱՌԱՋՆԱՅԻՆ ՓՈԻԼ

Արևմտյան Անատոլիայում, ուր ապրուստի հնարավորություններ չկային, հայազգի բնակչությունը հաճախ տեղահանվում էր Բեռլին-Բադադ երկաթգծի երկաթուղային բեռնատար վագոններով, ինչպես ցույց է տրված լուսանկարում: Ադանայի մոտակայքում՝ հարավում, երկաթգծի կառուցման աշխատանքները դեռ ավարտին հասցված չէին: Հետևաբար, նախքան վերջնակետին հասնելը ի հայտ եկան չնախատեսված համակենտրոնացման

ճամբարներ: Վերապրածները վերջին հաշվով տեղափոխվեցին Սիրիական անապատի հատուկ վայրեր, որոնք ծառայեցին որպես ոչնչացման ճամբարներ: Շատ դեպքերում նացիստները կրկնօրինակեցին միևնույն գործընթացները: Իսկապես, շատ կառավարություններ քաջատեղյակ էին Բրիտանական կառավարության կողմից լայնորեն շրջանառության մեջ դրված փաստաթղթային հրատարակության մասին. «*Ինչպես են վերաբերվում հայերին Օսմանյան Կայսրությունում, 1916*», քանի որ այդ մեծ հատորը փաստացիորեն հանդիսանում է ընդգրկուն ցեղասպանության ուրվագիծը: Առկա են Բրիտանական Պառլամենտի կողմից հրատարակված մի շարք նախնական փաստաթղթեր, որոնք հայտնի են որպես Պառլամենտական Կապույտ Գիրք HSMO-ի կողմից: Այս ժամանակահատվածի վերաբերյալ նյութեր կան նաև լորդ Ջեյմս Բրայսի «Հանսարդ» պառլամենտական գրառումներում, ինչպես նաև այլ պառլամենտականների մոտ:

Արևմտյան Հայաստանից, Արևելյան Անատոլիայից և Հյուսիսային Քուրդիստանից դեպի հարավային անապատներ կատարվող արտաքսումները հիմնականում իրականացվում էին քարավաններով: Նրանք Սուննի քրդերի կողմից ենթարկվում էին հարձակումների, որոնք կոդոպտում և ավերում էին: Այս գործընթացը կազմակերպվում էր ժանդարմերիայի և *Teşkilatı Mahsusa-ի*՝ երիտթուրքերի վարչակազմի գաղտնի ծառայության հետ

համագործակցությամբ: Փաստացիորեն չկար որևէ մեկը՝ զոհերին պաշտպանելու համար: Զինվորական տարիքի հայազգի տղամարդիկ հավաքագրված էին և մեծամասամբ սպանված: Գործընթացը Երկաթե Օղակն է, որից փախչելն է անհնար է:

Մահվան Երթեր: Շատ ընտանիքներ չունեին փոխադրամիջոցներ, հետևաբար նրանք անբարենպաստ պայմաններում հարկադրված էին քայլելով անցնել հսկայական տարածքներ: Համաձայն նախապես ծրագրվածի՝ շատերը չկարողացան գոյատևել: Այս գործընթացների մասին Սըր Ուինսթոն Չերչիլը, այդժամ՝ նախարար, իր 1929 թվականի «Համաշխարհային ճգնաժամից հետո» աշխատության մեջ կատարել է հետևյալ գրառումը. «... տեղահանությունները ընդունվում են որպես սպանդի իրականացման հեշտ համակարգ»: Գործընթացների համադրությունը հանդիսանում է «Բնաջնջելու մտադրության» նպատակային բացահայտ ապացույց, ինչպես դա ամրագրված է ՄԱԿ-ի 1948թ. Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածում: Ի հավելումս պետք է նշել, որ չարագործները իրենց ետևից չեն թողնում հանցագործության վերաբերյալ փաստաթղթեր, որոնց միջոցով նրանց կարելի է ապագայում մեղադրանք ներկայացնել: Ակնկալվում է, որ Օսմանյան և հանրապետական արխիվները մանրակրկտորեն մաքրված են նման նյութերից:

Կյանքը և մահը անապատում. այս զարգացումների վերաբերյալ առկա են բազմաթիվ չարորակ և ստահող դրսևորումներ, որոնք կատարվում են երիտթուրքերի և դրանց իրավահաջորդների կողմից: Թուրքիզմի այս դրսևորումներից մեկն այն է, որ աշխարհին հայտ է ներկայացվում՝ ասելով, թե հայերը չեն, որ տուժել են ցեղասպանությունից, այլ իրական գոհերը թուրքերն են: Եթե դա ճշմարտություն լիներ, ապա թուրքերը կլինեին այն ազգը, որը պետք է անհետանար տեղահանումներ կատարված տարածաշրջաններից կամ ուղղակիորեն տուժեի կոտորածներից, և ոչ թե հայերը: Հետևողական կերպով իրականացված մի շարք կոտորածները, ինչպես նաև դրանց առնչվող արտաքսումները, կասկածից վեր ապացույց են, որ այդ զարգացումները հստակորեն համարվում են ցեղասպանություն, և միաժամանակ պետք է նաև դասակարգել որպես Մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն:

Միայն բարեհաջող կերպով պայքար մղող համայնքներն էին կարողանում գոյատևել՝ կոտրելով Ցեղասպանության Թուրքիզմի Երկաթե Օղակը: Այս առումով Արևմտյան Հայաստանում գտնվող Վան քաղաքը լավագույն օրինակն է: Ցավոք, գոյատևելու համար մղվող նմանատիպ պայքարը ձախողվեց Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Այդ աղետը, անշուշտ, 1944 թվականի նացիստների դեմ Վարշավայի ապստամբությունն էր: Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա Լեռան քառասուն օրը» (*Die vierzing Tage des Musa Dag*) նովելը հանդիսանում է Անատոլիայի առափնյա շրջանում հայերին փրկելու հաջողված պատմվածքի օրինակ՝ Դաշինքի ռազմանավերի աջակցությամբ: Այս գիրքը լայնորեն ընթերցվում էր Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում գերմանացիների դեմ ապստամբների կողմից: Ինչպես ակնկալվում էր, այն արգելված էր նացիստների, ինչպես նաև Անատոլիայում իշխող թուրքիզմի վրա հիմնված ռեժիմի կողմից:

Տեղահանում

Համակենտրոնացում

Ոչնչացում

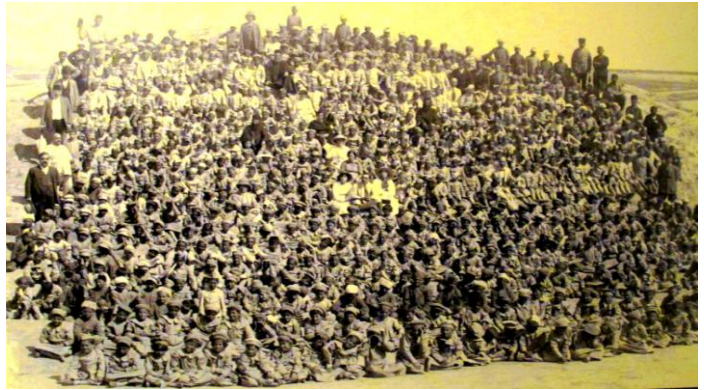
Ցեղասպանության երկաթե օղակը:
Արագորեն իրականացվող
գործընթացների նպատակն էր
հասնել «Վերջնական Լուծմանը»:

3. ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՓՈԽԼ

Բազմաթիվ երեխաներ մահացան ցեղասպանության ժամանակահատվածում: Մական պատերազմից որոշ ժամանակ անց Հյուսիսային Ամերիկայի ժողովուրդը մեծ քանակությամբ գումարներ հայթայթեց վերապրածներին աջակցություն ցուցաբերելու համար: Եթե չլիեին այդ մեծ գումարները, բազմաթիվ մարդիկ, հատկապես երեխաներ, կրկին կմահանային: Ամերիկյան Մերձավոր Արևելքի Աջակցությունը, որը նախաձեռնվեց 1915 թվականի Ջեյմս Լ. Բարտոնի, Հենրի Մորգենթաուի և Քլիվլանդ Հ. Դոջի կողմից, շատ հայտնի էր: 1919 թվականին այս իրավիճակը հանդիսացավ Բրիտանիայում «Փրկենք Երեխաներին» հիմնադրամի ստեղծման առաջնային պատճառներից մեկը: Նկարում պատկերված է հյուսիս-ամերիկյան պապական, որն օգտագործվել է նշված գումարների դրամահավաքի կազմակերպման համար: Այն հստակորեն արտացոլում է այդ ժամանակ տեղի ունեցող իրադարձությունները: Վերոհիշյալ Հենրի Մորգենթաուն երիտթուրքերի ավերիչ հատկությունները խորաթափանց կերպով արձանագրել է իր 1918թ. Դեսպան Մորգենթաուի Պատմությունը աշխատությունում:

Վերապրած երեխաները խնամվում էին և այնուհետև հեռացվում էին Թուրքիզմի վտանգից: Ի վերջո, ինչպես քամուն տրված քաղցրավենիքի թղթիկ, նրանք իրենց վերագտնում էին աշխարհի տարբեր ծայրերում: Լուսանկարը ներկայացնում է նման հավաքներից մեկը կենտրոնական Իրաքում՝ Բակուբայում, 1919թ.: Այդ ժամանակ հավաքագրվել էին նաև ասորի երեխաները:

Վերջերս Թուրքիայի վարչապետի կողմից 2014թ. ապրիլի 23-ին հրապարակված *հաղորդագրությունը* առաջին հերթին հասցեագրված էր ցեղասպանությունից հենց այս մազապուրծ եղածների ժառանգներին: Այդ տեքստի բովանդակության մեջ հիմնականում ասվում է, որ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում միլիոնավոր մարդիկ կորցրեցին իրենց կյանքը, և որ Օսմանյան Կայսրության ազգությունները նույնպես տուժեցին, հետևաբար հայերը ևս այդ օրինակներից են: Հայտարարության մեջ ավելացվում է. «...մենք ցանկանում ենք, որ հայերը, որոնք կորցրել են իրենց կյանքը քսաներորդ դարի վաղ շրջանում, խաղաղ հանգչեն և մենք մեր ցավակցություններն ենք հայտնում նրանց թոռներին»: Հայտարարության այս մեջբերումը գուցե խելամիտ համարվեր, սակայն դրա ոչ ճշգրիտ հակվածությունը ցեղասպանությունից մազապուրծ եղածների ժառանգներին թույլ է տալիս այն լիովին անտեսել: Եվ ավելին, *հաղորդագրությունը*, իհարկե, ամբողջովին ձախողում է խնդրահարույց բազմաթիվ իրողությունների հետ առերեսումը:

Մոխրագույն Գայլը, Թուրանիզմ-Պանթուրքիզմի արևելյան ընդլայնողականության գաղափարախոսությունը ներկայացնող խորհրդանիշը, ներառված էր Անատոլիայի նոր ռեժիմի կողմից 1922 թվականին հրատարակված առաջին նամականիշների խմբաքանակում: Խորհրդանիշի ակունքները գտնվում են մոնղոլական դիցաբանության մեջ:

Երկրի ղեկավարները, որոնք պատերազմի ժամանակ հետամուտ էին եղել այս քաղաքականությանը և իրագործել Հայոց Ցեղասպանության առաջնային փուլը, այդ թվում Էնվերը, Թալյաթը և Ջեմալը, փախուստի դիմեցին՝ ընդուպ մինչև պատերազմի վերջանալը: Այնուամենայնիվ, այս հանցագործները իրենց բացակայությամբ Կոստանդնուպոլսում դատապարտվեցին մահվան *դե յուրե* նոր հիմնված Օսմանյան կառավարության կողմից, որին Դաշինքը սկզբում աջակցություն էր ցուցաբերում: Այն երիտթուրքերի երկրորդ հարթակի հանցագործ սպայակազմն էր, որը սկսեց ինքնուրույն գործել Անատոլիայում և հիմնադրեց նոր ռեժիմ՝ Թուրքիզմի հիման վրա: Նրանք հիմնականում CUP-ի նախկին անդամներն էին: Դաշնակիցները գրավել էին Անատոլիայի միայն որոշ առափնյա շրջաններ և ձախողվել էին դրանց ավելի խորքային մասերի ապառազմականացման հարցում: **Փարիզի Խաղաղության Կոնֆերանս:** Տարրը, որը կորցրեց Կայսրությունը, ենթարկելով այն անտեղի ռիսկի, այդ ժամանակ վճռականորեն ձեռք էր բերում բարձր դիրք: Նրա ռազմական ցասումը, որն անվանվում էր «անկախության պատերազմ», հիմնականում Թուրքիզմի իրականացման համար մղվող մի գործընթաց էր՝ ներառյալ կոտորածները. այն իր մեջ ընդգրկում էր որոշ տարածաշրջաններ բռնազավթած պահերը՝ ինչպիսին Արևելյան Հայաստանը և Հյուսիսային Քուրդիստանն են, միապետության վերացումը և Դաշնակից Ուժերի վտարումը որոշ ծովափնյա շրջաններից:

Նոր ռեժիմը արագորեն սկսեց իրագործել Թուրքիզմի գաղափարախոսությունը՝ հիմնականում չկրթված և զարմանալիորեն խառնված մահմեդական բնակչության շրջանակներում: Նախ մահմեդական փոքրամասնությունները չէին կարող գոյատևել, և հետո ռասայի իդեալը՝ «*ırk*»-ը, խրախուսվում էր և ենթադրյալ ռասայական խառնուրդը հարկադրվում էր բնակչության վրա՝ հատկանշելով, որ նրանք ունեն որոշակի ռասայական ակունքներ, ինչպիսիք են թուրքերը. ռասա, որը ծագել էր Կենտրոնական Ասիայից: «*ırk*» բառը դարձավ գրքերում հաճախակի հանդիպող և միայն պարզորոշ քաղաքական պատճառներով այն դուրս մղվեց 1960-ական թվականների կեսերից: Սակայն գաղափարախոսությունը մնաց անսասան: Այսպիսով սկսվեց զարմանալի պատմության ստեղծումը՝ հիմնվելով թյուր ճշմարտությունների և պարզապես ստահողությունների վրա: Այս ստորության իրականացումը ավելի դյուրին դարձավ, երբ Օսմանյան գրությունը փոխարինվեց լատինատառով: Հիմնական աշխատությունները երբեք չվերահրատարակվեցին կամ զգալիորեն աղավաղվեցին: Պետության գրական աշխատությունների զգալի մասը մնաց վերջնականապես թաղված: Զարմանալիորեն աղավաղվեցին դպրոցական դասագրքերը և տպագրվեցին այլ հրատարակություններ: Սա դեռևս շարունակական գործընթաց է: Ռասայական խտրականության վրա արմատացած այլատյացության ձևաչափը խրախուսվում է լայնամասշտաբ կերպով: Կարևոր են այս աշխատության առավել վաղ շրջանի առաջին հրատարակությունները, քանի որ հետագա հրատարակություններում ռասայական խտրականության դրսևորումները հանված են: Նրանք, ովքեր փորձում էին իրականությունը ներկայացնել Անատոլիական աշխարհում, ձերբակալվեցին: Հարկ է նաև հաշվի առնել, որ Թուրքիզմի գաղափարախոսության մեջ բացահայտ ստախոսը կարող է գործնականորեն առաքինի դառնալ: Իրականում Անատոլիական թուրքը գոյություն ունի միայն Օսմանյան հիմնադրույթներում, ոչ թե Թուրքիզմի կեղծիքների շրջանակներում: Ռեժիմը նոր հիմքերի վրա դնելը հրամայական էր: Թուրքիզմը հիմնովին հանդիսանում է արևելյան ուղղվածության գաղափարախոսություն: Հետևաբար, Սուննի պետության մեջ իսլամական հիմունքների վերահաստատումը ստացավ գործնական հստակություն: Եվ ավելին, եթե այն ուսուցանվում է Թուրքիզմի հետ միասին, Շիա մահմեդականները, որոնք բնակվում են դրա արևելյան *փաստացի* սահմաններից այն կողմ, նույնպես ընդունում են նմանատիպ ծայրահեղական ռասիստական-ազգայնամոլական բնութագիր:

Աջ կողմում պատկերված է Թալեաթի նկարը, որը սկզբում ներքին գործերի նախարարն էր, իսկ հետագայում՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում, Օսմանյան Կայսրության Մեծն Վեզիրը, որը հավասարագոր է վարչապետին: Նա Միության և առաջընթացի կոմիտեի ականավոր անդամ և Հայոց ցեղասպանության հիմնական կազմակերպիչներից էր: Ձախ կողմում պատկերված են ավելի վաղ ժամանակաշրջանում արված Էնվերի և Մուստաֆա Բեմալի նկարները: Որպես ավագ սպաներ, նրանք ծառայել են 1911-12թթ. Տիպոլիտանիայի պատերազմում: Էնվերը հետագայում դառնալու էր Կայսրության ապագա Պատերազմի հարցերով նախարարը, ինչպես նաև ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը: Նա ևս հանդիսանում է Միության և առաջընթացի կոմիտեի ականավոր անդամը: Նրանք երկուսն էլ անդամակցում էին նույնպիսի մարդասպան *Teşkilatı Mahsusa*-ին, որը հանդիսանում էր Երիտթուրքերի գաղտնի ծառայությունը: Այն ղեկավարվում էր Էնվերի կողմից:

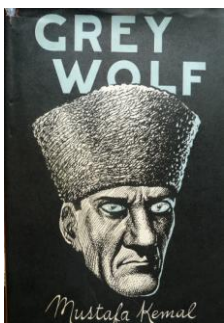

Սայիդի Քուրդի Նուսին, հայտնի եռանդուն սուննի քուրդ քարոզիչը, նույնպես հպարտ էր գործելով վերոհիշյալ գաղտնի կազմակերպության հովանու ներքո: Հանդես չգալով որպես ուղղակի անդամ, սակայն անձամբ ճանաչելով Էնվերին, նա կազմակերպում էր գործողություններ հազարավոր ոչ-կանոնավորների աջակցությամբ, նախկին «Hamidiye»-ի ոճով, որոնք այդժամ վերստին ակտիվացել էին որպես «*asakir-i milliye-i*

«*Teşkilatı Mahsusa*»-ի տարբերանշանը: Թուրանական-պանթուրքիզմի դրոշի սևապարծ վերածակերպումը, *Üç Hilal – Երեք Մահիկները*

Kurdi»: 1916 թվականին դեպի արևմուտք առաջխաղացող ռուսական բանակի կողմից նա ձերբակալվեց և արտաքսվեց: Համապատասխանաբար, Դաշնակիցների համընդհանուր ըմբռնմամբ, Արևմտյան Հայաստանը ազատագրված էր 1917 թվականին, որը հետագայում կորսվեց Բոլշևիկյան հեղափոխության պատճառով: Այնուհետև, բազմաթիվ պատերազմական հանցագործներ և բանտարկյալներ դիմեցին փախուստի: Տես՝ Ռաֆայել դե Նոգալեսի «*Չորս տարի մահիկի ներքո*» Լոնդոն, 1926թ. աշխատությունը:

Այս ժամանակաշրջանին վերաբերող քաղաքական կուսակցությունների նպատակներին վերաբերող համառոտագրերի համար կարելի է դիտարկել Տարի Զ. Թունայայի [Ստամբուլի Համալսարան] «*Türkiyede Siyasi Partiler*»-ը, Ստամբուլ, 1952 աշխատությունը: Հետագայում լույս տեսած եռահատոր հրատարակությունը ևս պարունակում է որոշ մանրամասներ «*Teşkilatı Mahsusa*»-ի վերաբերյալ:

Լոնդոնում հրատարակված և այնուհետև բազմիցս վերատպագրված Հ.Ս. Արմատրոնգի 1933 թվականի աշխատության կազմը արտացոլում է բռնապետի իշխանության ծանրությունը. «երիտթուրքերի սպան և *Ittihat ve Terraki Cemiyeti / Միության և Առաջընթացի Կոմիտեի* ակտիվ անդամը»: Նա իր կատաղի գործողությունները սկսել է 1919թ. կեսերից և այս առումով Սըր Ուինստոն Չերչիլը իր «*Համաշխարհային ճգնաժամից հետո*» աշխատության մեջ ասել է. «... *Մուստաֆա Քեմալը իր պլանները հանրորեն տարածում էր որպես Թուրքիայի փրկություն: Պան-թուրքիզմի կիսով չափ մարած կրակը կրկին սկսում է վառվել*». Ահա և ռասիստական ազգայնամոլական Թուրքիզմի հիմունքների վրա նոր Անատոլիական Հանրապետության հիմնադրումը, որը ներառում էր նոր և վերանվանված հաստատությունները: Սակայն այդ գաղափարախոսության հետևորդները դասակարգվում էին միայն որպես «ազգայնականներ»: Փաստորեն, Մահմանադրական օսմանիստները՝ *Hürriyet ve Itilaf / Ազատություն և Կողմնորոշում*, իրական ազգայնականներն էին, որոնք տապալվեցին 1913 թվականի *հեղաշրջման* ժամանակ: Վերջին օրերի եվրոպական զուգահեռը հանդիսանում է Գերմանիայի ազգայնականների և նացիստների միջև եղած տարբերությունը: Վայրագությունները, որոնք իրագործվեցին այդ բռնապետի իշխանության ընթացքում, ներառյալ ցեղասպանության Ավարտական փուլը, թաքցվում են: Նրա փութաջան հակաիսլամական կեցվածքը իր համար ժողովրդականությունն ապահովեց Արևմտյան Եվրոպայում, Ռուսաստանում և Հյուսիսային Ամերիկայում: Հետևաբար, արտասահմանում ևս կեղծիքի մեծ խաղ էր ներկայացվում:

Ի հավելումն, անպայման, պետք է հաշվի առնել այս բռնապետի կողմից ծայրահեղականորեն ստանձնած դերակատարությունը որպես *Թուրքական Տյուրեր*, ներառյալ իր ռեժիմի ռասիստական և ազգայնամոլական բնույթը, որը բնորոշ է Գերմանիայի նացիստական էլիտային: Այս կապակցությամբ հղում է պետք կատարել Ստեֆան Իհրիգի 2014թ. «*Աթաթուրքը Նացիստական երևակայությունում*» աշխատությանից: Այս մոայլ մթնոլորտում կարելի է նշել նաև Նացիզմի և Անատոլիական Թուրքիզմի կողմից համատեղ ուրվագծված պլանը, ըստ որի Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նախատեսվում էր ներխուժել Սովետական Հայաստան և Կովկաս: Համաձայն անցյալի փաստերի, սա դավադրություն է՝ նախկինում իրագործած կոտորածները ընդարձակել նաև Արևելյան Հայաստանում և դրանից այն կողմ, որը հանդիսանում է հետագա զարգացում և որը միտումնավոր կերպով քողարկվել էր հանրության ուշադրությունից:

Նման այլատյացության գաղափարախոսությունների վրա հիմնված ռեժիմները մշտապես համաշխարհային վտանգ են ներկայացնում: Այսպիսի զարգացումային գործընթացները իրականացվում են հատուկ հաշիվներով, օրինակ՝ *Գերմանիայի արտաքին գործերի փաստաթղթեր*. *Գերմանիայի քաղաքականությունը Թուրքիայում (1941-1943)*: ՄՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարություն, օտար լեզուների հրատարակչություն, Մոսկվա, 1948:

ՄԱՀ ԵՎ ՈՉՆՉԱՑՈՒՄ. Արևմտյան Հայաստանում թուրքիզմի հիմքերը Աշխարհագրապես այն կազմում է երկրի զգալի մասը և 1918 սկզբից գտնվում է բռնազավթման ներքո: Սա քայքայիչ պարտություն է եվրոպական քաղաքակրթության համար, քանի որ այդ քաղաքակրթության արտաքին մշակութային սահմանները սոսկալիորեն թուլացվել են մայրցամաքի հարավային մասից: Ի հավելում, անշուշտ, քայքայիչ կասպիական թաթարների՝ մոնղոլների մնացուկների, առաջխաղացումը արևելքից, որը նպատակաուղղված էր բռնազավթելու Արևելյան Հայաստանի լայնածավալ տարածքները: Չնայած բարոյական, իրավական և ռազմավարական արտահայտություններին, որևէ վճռական ջանքեր չգործադրվեցին դրանց վերականգնման համար: Անցյալում, այնուամենայնիվ, եվրոպական քաղաքակրթությունն իր իսկ զլոբալ աշխարհագրական տիրույթում ուներ առավել մեծ ազատագրական ոգի: Օրինակ, տասնյոթերորդ դարում Վիեննայի մատույցների մոտ թշնամու ջախջախումը, որը գերմանացիներն անվանվում են *Գահլենբերգի* ճակատամարտ, նախնական քայլն էր, որով ոչ-եվրոպական զավթչին շարունակաբար սեղմեցին դեպի Բալկանյան թերակղզի: Ավելի վաղ դարերում ևս տեղի է ունեցել Իբերական թերակղզու ազատագրումը Միջերկրականի հարավային ափերից եկած վճռականորեն տրամադրված զավթիչ, որը դասակարգվում է որպես «Reconquista»: Այս նշված պայքարը ավարտին հասցվեց տասնհինգերորդ դարի վերջում: Սա ազատագրական ոգու մեկ այլ ցայտուն դրսևորում է: Իսկապես, տեղին կլիներ հայտարարել, որ եվրոպական քաղաքակրթությունը երբեք չպետք է վայր դնի իր վահանը: Անցյալի, ինչպես նաև ընթացիկ զարգացումները հստակորեն ցույց են տալիս, որ արտաքին մշակութային սահմանները պետք է ոչ միայն արդյունավետորեն, այլ նաև մշտապես պատշաճանվեն: [Եվրոպական պաշտպանության համայնք](#):

Վուդրոու Վիլսոնի միջնորդած
Միջազգային դատավարությունը

Աշխարհիկ Թուրքիզմը շատ հաճախ կոչվում է Քեմալիզմ: Այդ ժամանակաշրջանի մյուս աջաթևյան բռնապետերի նման, որոնցից են *Իլ Դյուսեն*, *Ֆյուրերը*, նա ստացավ *Աթաթուրք* անվանումը՝ «Թուրքերի նախնիների հայր» (տխրահոչակ կերպով անիրական կոչում): Նա արդեն իսկ ձեռք էր բերել *Գազի* անվանումը, որը նշանակում է քրիստոնյաներին վերացնող: Հանրապետության ժամանակաշրջանում դեպի արևելք ընդլայնվելու Թուրանիզմ-Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը պահպանվում էր որպես թաքուն քաղքականություն, որպեսզի չհիասթափեցներ ռուսներին և պարսիկներին: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ, այնուամենայնիվ, այդ գաղափարախոսությունը ակնհայտորեն առաջ էր քաշվել: Այս վերջին նկատառումը լավ կերպով գրանցված է բրիգադի-գեներալ Ֆ.Ջ. Մոբերլիի աշխատությունում՝ «1914-1918թթ. Մեսոպոտամիայի Արշավը», Լոնդոն, HMSO, 1927, Հատոր IV, Նախաբան: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի սկզբում թուրքական ղեկավարների ներքին խումբը «*ապահովում էր Թուրքիայի տիրապետությունը Ռուսական Հայաստանի, Հյուսիս-Արևմտյան Պարսկաստանի, Կովկասի և Տրանս-Կասպիական տարածարջանի մահմեդական նահանգների վրա*» [Կենտրոնական Ասիա]: Այս փորձը, որը կատարվեց Մեծ Պատերազմի սկսելուց շատ քիչ

Ժամանակ անց, ռազմական առումով ձախողվեց: Այնուամենայնիվ, 1918 թվականի սկզբին Մուստաֆա Քեմալը իր երկրի ռազմական քաղաքականության մեջ ձեռք էր բերել բավականին ուժեղ դիրք: Մոբերլին շարունակում է նկարագրել այդ ժամանակահատվածի իրադրությունը հետևյալ կերպ.

«...Ռուսական ռազմական վերականգնումը անհնարին էր (Բոլշևիկյան Հեղափոխություն), և Կովկասյան թաթարական ցեղախմբերը (ազերիները), որպես հարմարավետ թուրքական գործիք, առաջարկեցին մեծաքանակ անձեռնմխելի զինվորական պահուստներ: Մուստաֆա Քեմալը, համապատասխանաբար, հետամուտ եղավ Արևելքում Պանթուրքիզմի ձգտումները իրականացնելու համար քայլեր ձեռնարկելուն: Նա ենթադրում էր, որ Գերմանիան հաստատ պարտվելու էր պատերազմում և, եթե արդյունքում Թուրքիան կարողանար 100,000 զինվոր տեղակայել Անդրկովկասում, սպառնալից Ուժերը (Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և ԱՄՆ-ը) անհնար կհամարեին մերժել նրանց: Այս քանակությամբ տղամարդիկ իր տրամադրության տակ ունենալով՝ Մուստաֆա Քեմալը տեսնում էր անսահման հնարավորություններ դեպի արևելք թուրքերի ընդլայնման համար...»:

1918 թվականին, թուրանական-պանթուրքական բանակը, լինելով շատ ավելի քաջաբանակ, քան վերոնշյալ թիվը, Էնվերի դեկլարությամբ, որը հանդիսանում էր երկրի առաջնային «գեներալիսիմոն», մտավ Արևելյան Հայաստան (Ռուսական Հայաստան) և հասավ Կասպից Ծով՝ իր ճանապարհին ավերելով հայկական բնակավայրերը: Մեծ Պատերազմի ավարտից կարճ ժամանակ անց այդ բանակի մեծ մասը տեղափոխվեց կենտրոնական Անատոլիա և բռնագրավեց Արևմտյան Հայաստանը: Այն երբեք չգորացրվեց կամ արդյունավետ կերպով չզինաթափվեց հաղթանակած Դաշինքի ուժերի կողմից: Այն դարձավ Անատոլիայում Թուրքիզմի հիման վրա ստեղծված նոր ռեժիմի հենարանը: Թվաքանակը թերևս պահպանվեց Կասպյան տարածաշրջանում, քանի որ նրանց միացան վերոհիշյալ թաթարները (թաթարներ/ազերիներ) և հարձակվեցին Արևելյան Հայաստանի արևելյան շրջանների վրա (մասնավորապես Արցախը)՝ 1920 թվականին հրկիզելով Շուշի քաղաքի մեծ մասը, որը Արևելյան Հայաստանի կարևորագույն մշակութային կենտրոնն էր: Այստեղ գոհվածների թիվը մոտենում էր 20000-ի: Կարճ ժամանակ անց, ներխուժած սովետական ռուսները, նշված շրջանի փոքր հատվածում ստեղծեցին Լեռնային Ղարաբաղը, և Արցախի նահանգը ամբողջությամբ հանձնեցին Հայաստանի ցեղասպան թշնամուն, որը գտնվում է Կասպից Ծովի արևելքում և նախկինում հայտնի էր որպես Շիրվան: Սա կասկածելիորեն զավեշտալի պետություն է, որը ձևավորվել է կառուցվածքային առումով մի շարք անկայուն հիմքերի վրա, և նույնիսկ նրա ներկայիս անվանումը հափշտակված է Հյուսիսային Իրանից: Այսպիսով, կասպիական թաթարների/ազերիների ներգրավվածությունը Հայոց Ցեղասպանությանը ակնառու կերպով բացահայտված է: Իսկապես, ավելի վաղ դա Նախիջևանի դեպքն էր, ինչպես նաև Արցախի հանդեպ կազմակերպված դիտավորությունը երիտթուրք գեներալ Նուրիի կողմից, որը հանդիսանում էր Էնվերի մասամբ եղբայրը և Մուստաֆա Քեմալի ընկերը: Հետագայում, երբ նա Բաթումի նավահանգստում սպասում էր պատերազմական հանցագործությունների համար իր դատավարությանը, սպանեց բրիտանացի պահակներին և փախուստի դիմեց դեպի Անատոլիա: Նա ևս հանդիսանում էր *şkilatı Mahsusa*-ի անդամ և նացիստների հետ հիմնական համագործակցողներից մեկը՝ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում: Վերոնշյալ լուսանկարը հանդիսանում է ավերված Շուշիի փաստագրումը: Վերը ներկայացված ուսանկարը ցույց է տալիս ավերված Շուշի քաղաքը: Հավելյալ նկարների համար առաջարկվում է օգտվել Շահեն Մկրտչյանի և Շոքա Դավթյանի «Շուշի. Ողբերգական բախտի տեր Քաղաք» աշխատությունից (հրատարակված է Երևանում, 1999թ.):

1920թ. մարտի 20-ի *Նյու Յորք Թայմսում* հրապարակված հոդվածում Շուշիի գոհերի քանակը նշվում է 17000:

Անատոլիայի երիտթուրքերի բանակը 1920 թվականին հարձակվում և գրավում է Արևելյան Հայաստանի արևմտյան շրջանում գտնվող Կարսի նահանգը՝ ներառյալ Արարատ լեռը և հայոց միջնադարյան մայրաքաղաք Անին: Այնտեղի բնակչությունը փախչում է դեպի արևելք, իսկ նրանք, ովքեր մնում են՝ ոչնչացվում են ընթացիկ գործընթացների համաձայն: Հայաստանի Հանրապետության Նախիջևանի նահանգը, որը մոտ էր գտնվում պետության ներկայիս մայրաքաղաքին, ևս հարձակման է ենթարկվում երիտթուրքերի կողմից և ենթարկվում հավելյալ ավերվածությունների: Այս տարածաշրջանը, ինչպես Կարսը, ռուսների կողմից ևս հատկացվել էր Հայաստանի թշնամիներին: Հայերը Արևելյան Հայաստանում և դրան հարակից նահանգներում կազմում էին այդ տարածաշրջանի զգալի մեծամասնությունը: Վերևում տեղադրված լուսանկարի համար, որն արտացոլում է տարածաշրջանում տիրող ցեղասպան հոգեբանությունը, որտեղ նաև ներկայացվում են ավելի վաղ կատարված՝ մասնավորապես 1905թ. Նախիջևանի ավերածությունները, պետք է հղում կատարել *«Թայմս»*-ի թղթակցի՝ Լուիջի Վիլլարի աշխատությունը՝ *«Կրակ և սուր Կովկասում»*, Լոնդոն, 1906թ.: Դրան նախորդող ավելի վաղ ժամանակաշրջանի համար կարելի է հղում կատարել Զարլգ Ա. Փրագիի *«Կաթոլիկները և Սուլթանները»* աշխատությանը, Քեմբրիջի Համալսարանի մամուլ, 1983թ.:

Էգեյան ծովի նավահանգիստ համարվող Զմյուռնիա/Իզմիրում տեղի ունեցած դեպքերը շատ հստակ էին: Ըստ Սևրի խաղաղարար պայմանագրի դրույթների նախատեսված էր իրականացնել հանրաքվե (պլեբիսցիտ), որով կորոշվեր ողջ ծովափնյա շրջանի քաղաքական հավատարմությունը: Երիտթուրքերը մերժեցին այն՝ վախենալով, որ կպարտվեն գործընթացում, քանի որ կարող էր այնպես ստացվել, որ մահմեդականները լինեին փոքրամասնություն: Պատերազմ ծագեց հունական զինված ուժերի (որոնք առաջին անգամ ափ դուրս եկան 1919 թվականի մայիս ամսին) և Թուրքիզմի բանակի միջև, որն այդժամ վերածնվել էր սպառազինվելով ռուսական զենքերով և ֆինանսապես կայունացել՝ ռուսական ոսկու շնորհիվ: Առանց Դաշինքի ուղղակի աջակցության՝ հունական բանակը պարտվեց պատերազմում և հետ քաշվեց դեպի Եվրոպա: Երիտթուրքերի բանակը, 1922 թվականի սեպտեմբերին, առանց որևէ դիմակայության մտավ քաղաք: Այն անմիջապես սկսեց գործի դնել իր ռասիստական-ազգայնամոլական վրեժը ազգությամբ հայ բնակչության հանդեպ՝ առաջին հերթին ավերելով հայկական թաղամասը և հրկիզելով այն բենզինի տարրաներով: Սա կարելի է համարել Ադանայի ավերածության կրկնությունը: Ցասում ապրող և ցեղասպանության շրջանակներում բռնազավթող բանակն իրագործում էր իր ոչնչացնող գործողությունները: Առավելագույն հանցավորության նման մակարդակը ակնկալելի է, քանի որ երկու չարագործ հանցագործները՝ Մուստաֆա Քեմալը և Քյազիմ Կարաբեքիրը, որոնք կազմակերպեցին Հայաստանի Հանրապետության դեմ ոտնձգությունը, երկու տարի առաջ նույնպես քաղաքում էին: Որոշ ժամանակ անց, ազգությամբ հույն բնակիչները ևս նույն ճակատագրին արժանացան: Սա, իհարկե, հանդիսանում է լավ կազմակերպված ցեղասպանության հետագա ծավալում: Այս տարածաշրջանը գտնվում էր հունական մշակութային տիրույթում սկսած Հին Հունաստանի ժամանակներից և վերջինս հանդիսանում է եվրոպական քաղաքակրթության պատմական հիմքերից մեկը: Իսկապես, 3000 տարվա պատմությունից հետո սա Անատոլիայիում Եվրոպայի վախճանն էր: Զմյուռնիայի ցեղասպանությանը վերաբերող լուսանկարին կարող եք անդրադառնալ հետևյալ աշխատություններում՝ Ջորջ Հարթոն (ԱՄՆ գլխավոր հյուպատոս, Զմյուռնա/Իզմիր). *«Ասիայի Կործանումը»*, Ինդիանապոլիս, 1926, և Զիլ Միլտոնի *«Կորուսյալ դրախտ: Զմյուռնիա 1922»*, Լոնդոն, 2008.

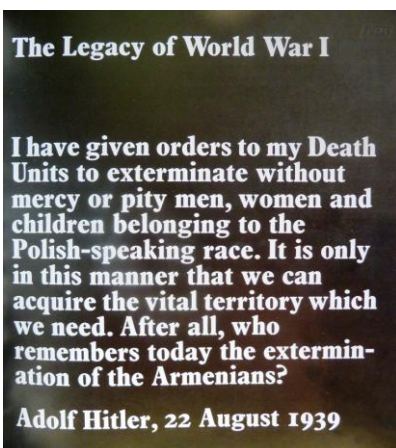
4. ԺԽՏՈՂԱԿԱՆ ՓՈԻԼ. ԿՐԿԻՆ ՂՐՄԵՎՈՐՎԵԼՈՒ ԽՐԱԽՈՒՍՈՒՄԸ

Մոսկվայի Համաձայնագրի ապօրինի վավերացումը, որը պարզապես հանցագործություն է, քանի որ այստեղ փորձ է կատարվում կոծկելու ցեղասպանությունը, տեղի է ունեցել նկարում պատկերված երկաթուղային վագոնի մեջ: Այն դեռևս պահպանվում է բռնազավթված Կարս քաղաքում: Այս խորը արմատներ ունեցող չարիքի իրագործողները ռասիստական-ազգայնամոլական Թուրքիզմի հետևորդներն էին և նոր թափ հավաքող ռուսական մարքսիստները: Իր վերջն ունի այն ժամանակահատվածը, երբ հանցագործությունը կարող է քողարկվել օրինականության շղարշի տակ:

Ջարգացումներն ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ Ռուսաստանի նպատակը հիմնականում Հայաստանի ջախջախումն էր, մինչդեռ Անատոլիական Թուրքիզմի նպատակը՝ նրա ամբողջովին վերացումն էր: Վերջինիս նպատակը լավագույնս հավաստում է գեներալ Քյազիմ Կարաբեքիրի հակահայկական չարամիտ հուշերում՝ *Istiklal Harbimiz*, որը հրատարակվել է Ստամբուլում՝ 1969 թվականին: 1920 թվականին, որպես հրամանատար սպա, նա Անկարայից, որն, ի դեպ, հանդիսանում էր Անատոլիական թուրքիզմի փաստացի մայրաքաղաքը և որտեղ Մուստաֆա Քեմալը ամենագորն էր, հրաման ստացավ հարձակվելու Հայաստանի Հանրապետության վրա: Հաղորդագրության հիմնական մասում ասված է հետևյալը:

“Հրամայական է, որպեսզի Հայաստանը քաղաքականապես և ֆիզիկապես վերացվի [Eremenistanı siyaseten ve madden ortadan kaldırmak elzemdir].”

Նմանատիպ ցեղասպան հրաման գործնականորեն տրվելու էր նաև երկու տասնամյակ հետո՝ Երրորդ Ռեյխի ամենագոր դեկավարի կողմից:

Գերմանիայի Կանցլերի 1939թ. օգոստոսի 22-ի ելույթը, որը տեղի ունեցավ փակ դռների հետևում և ուղղված էր գլխավոր հրամանատարությանը և դաշտային հրամանատար գեներալներին, չափազանց հաստատուն էր: Գոյություն ունի նաև ելույթի ամբողջական թարգմանությունը, որը 1939թ. օգոստոսի 25-ին Բեռլինում Բրիտանական դեսպանության քարտուղար Սըր Ջորջ Օջիվի-Ֆորբսի կողմից ուղարկվել է Լոնդոնում գտնվող Արտաքին Գործերի գերատեսչությանը: *Բրիտանական արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող փաստաթղթեր 1919-1939թթ.*, Լոնդոն, HMSO, երրորդ հրատարակություն, 1954, հատոր VII, փաստաթուղթ 314.

Օրերսալգրություն Ճառ

«Ես իմ Մահվան Ջոկատներին հրամայել եմ առանց որևէ զղջման կամ ափսոսանքի վերացնել տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին, որոնք պատկանում են լեհերեն խոսող ռասային: Միայն այս կերպ մենք կարող ենք նվաճել մեզ համար անհրաժեշտ այդ կենսական նշանակության տարածքը: Ի վերջո, ո՞վ է այսօր հիշում հայերի կոտորածները: Ադոլֆ Հիտլեր, 1939թ. օգոստոսի 22

Դեյվիդ Շերմերի «Առաջին Համաշխարհային Պատերազմ», Լոնդոն, 1973, գիրքը հանդիսանում է Մեծ Պատերազմի մասին պատկերագրող աշխատությունը:

Պետական հանցագործների կողմից ստորաբար կատարված անօրինականություններն ու իրավախախտումները և դրանց ծանր հետևանքների շարունակումը նրանց իրավահաջորդների կողմից պետք է հանձնվեն արդարադատությանը. այդ իրավիճակը չի կարող անփոփոխ մնալ: Սակայն Անատոլիայի ռեժիմը և արտասահմանում դրա աջակիցները խրախուսում են Յեղասպանության ժխտողականությունը, այն դրսևորելով հետևյալ գործողություններով. ա. անհրաժեշտ փոխհատուցումը և գույքի վերադարձը շրջանցելով, բ. Արևմտյան Հայաստանի անկախության վերականգնումը թույլ չտալով, որն անշուշտ, կարող է նշանակալիորեն ընդլայնել հայ ժողովրդի ներկայությունը, գ. ժխտողականությունը, որն այդպիսով աջակցում է ապագայում նման հանցագործության իրականացմանը: Միլիոնավոր հայերի՝ զգալի մեծամասնությանը գերծ պահելով իրենց հողերից՝ համարվում է ոչ բարյացակամ գործընթաց, որը նրանց հարկադրում է միաձուլվել օտար երկրներում այլ ժողովուրդների հետ. հայերն այս իրողությունը կոչում են *Ճերմակ Ջարդ*: Հրի և սրի սպառնալիքով բազմաթիվ մարդկանց բռնի կերպով մահմեդականացումը (գործընթաց, որի նպատակն էր ազգային ինքնության կորուստը) կարող է դասակարգվել որպես *Սև Ջարդ*: Հատուկ ծրագրի միջոցով այս մարդկանց դեպի իրենց սկզբնական ազգային ինքնությանը վերադարձնելը հրամայական է: Մարդու իրավունքները վճռականորեն ջախջախված են:

Մօհալ

Դաս Դրիտեր Քեյխ

Ծայրահեղականության դրոշմներ. աջ կողմում բերված պատկերը ներկայացնում է Երրորդ Ռեյխի ռասիստական-ազգայնամոլական, ինչպես նաև էքսպանսիոնիստական նպատակները, որի սկզբունքներին վերջ դրվեց ռազմական միջամտությամբ: Ձախ կողմում գտվող դրոշմը՝ Երեք Մահիկները, որոնք հանդես են գալիս աստղով կամ առանց աստղի, կրում են ավելի վաղ շրջանի քաղաքական պատմության խայտառակությունը: Այն ցուցադրում է Թուրքիզմի ռասիստական-ազգայնամոլական նպատակները՝ իր Թուրանիզմի-Պանթուրքիզմի ընդլայնողական նպատակների շրջանակներում: Այն այլևս հանրորեն չի հրապարակվում և փոխարինված է պաշտոնական դրոշմով: Հետևաբար, զգոնությունն առաջնային է, քանի որ վերջին տասնամյակներում զգալի մեծ ներհույք է տեղի ունեցել Անատոլիայից դեպի Արևմտյան Եվրոպա, որոնցից շատերը խստորեն դաստիարակված են Թուրքիզմի սկզբունքներով: Հայոց Յեղասպանության ժխտողականությունը մնում է նրանց ծայրահեղական գաղափարախոսության հիմնական արշավային մասնիկը: Սա մի խնդիր է, որն ապագայում կարող է զգալիորեն ծավալվել: Ուստի արդյունավետ կանխարգելիչ գործողությունը պետք է պարտադրի, որպեսզի Եվրոպական Միության ողջ տարածքում Հայոց Յեղասպանության ժխտողականությունը լինի անօրինական: Մի շարք եվրոպական պետություններ արդեն իսկ ձևավորել են համապատասխան օրենսդրական հիմք: Խոսքի և արտահայտվելու ազատությունը պաշտպանվում է, քանի որ վիրավորանքը և

գրպարտությունը օրենսդրորեն պատժվում են: [Իրավունքներ և արժեքներ](#): Եվ ավելին, արտաքին կամ ներքին մակարդակով նախօրոք փոխհամաձայնեցված քաղաքական բռնությամբ ռասիստական-ազգայնական գաղափարախոսության խրախուսումը, լինի դա աշխարհիկ կամ այլ, նույնպես կարող է դադարեցվել հակաահաբեկչական գործուն օրենսդրությամբ:

Իրողությունն այն է, որ պետք է գոյություն ունենան կանխարգելիչ միջոցներ, և ոչ միայն այնպիսի գործոններ, որոնք կհարգեն վերը լուսաբանված Ցեղասպանությունը, այլև կանդրադառնան տարաբնույթ զարգացումների, որոնց հետ այսօր Եվրոպան ազդեցիկ կերպով առերեսվում է: Այդուհետ ձեռնարկվող միջոցները սովորաբար ուշացած են լինում և կարող են բռնությունների պատճառ դառնալ: Ցավոք, հարկ է նշել, որ Եվրամիության քաղաքական էլիտայի մի լայն զանգված և նրանց հնազանդ միջավայրն անցյալի տեսիլքներում է: Եվ մինչդեռ նրանք շարունակում են մնալ անփոփոխ իրենց տեղում, այդուհանդերձ շրջանցվում են արագ փոփոխվող աշխարհի կողմից: Ճգնաժամային պայմաններում ճշգրիտ որոշումների կայացման հավանականությունը նվազում է: Եվ իսկապես, նրանք անգամ ձախողվել են վճռորոշ կերպով վերահսկելու Եվրոպայի արտաքին մշակութային սահմանները: Մարդու իրավունքները ջանասիրաբար պահպանելը լիովին այլ բան է, բոլոր մնացածի անվտանգությունը տեսանելի և արդյունավետ կերպով պահպանելը՝ այլ: Հասկանալի է, որ որոշ իրողություններ վերջիվերջո պետք է հավասարակշռության բերվեն: Այնուամենայնիվ, դրանց ոչ ճիշտ տարբերակումը, որը խառնաշփոթ է ստեղծում, կարող է հանգեցնել լուրջ ձախողումների՝ առաջացնելով երկարատև ապակայունություն: Հետևաբար, ըստ մի շարք դիտարկումների, Եվրոպայի հանրությունը մնում է ռիսկի տակ: Այդ մասին հստակորեն գրված է, և դա այդպես է եղել տարիներ շարունակ: [Ռազմավարական Եվրոպա](#): Նմանատիպ ձախողումների գերիշխումը, ինչպես գիտենք, սպառնում է վերացնել Եվրոպան:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ադալյան, Ռուբեն Պոլ «Հիշելով և հասկանալով Հայոց Ցեղասպանությունը»: Adalian, Rouben Paul. ***Remembering and Understanding the Armenian Genocide***, Yerevan, Armenian Genocide Museum – Institute, 2010, 47pp.

Այվազյան, Արամ Պ., «Հայաստան: ցեղասպանությամբ և դավաճանությամբ գրավված: Վերապրողի բողոքի փաստագրությունը»: Aivazian, Aram P. ***Armenia: Usurped by Genocide and Treachery: Documentary Protest of a Survivor***, Willowdale/ Ontario, Armenian Community Centre, 1992, xxv 420 pp.

Աքչամ, Տաներ «Կայսրությունից դեպի հանրապետություն: Թուրքական ազգայնամոլությունը և հայերի ցեղասպանությունը»: Akçam, Taner. ***From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide***, London and New York, Zed Books, second impression, 2005, xii 273pp.

-----, «Ամոթալի արարք. Հայերի ցեղասպանությունը և թուրքական պատասխանատվության հարցը»: ***A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility***. New York, Metropolitan Books/ Henry Holt, 2006, x 483 pp.

-----, «Երիտթուրքերի հանցագործությունները մարդկության դեմ. Հայոց Ցեղասպանությունը և էթնիկ զտումները Օսմանյան Կայսրության մեջ»: ***The Young Turk's Crimes Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire***. Princeton / New Jersey and Oxford, Princeton University Press, 2012, 483 pp.

Ալայարյան, Աիդա «Ժխտման հետևանքները. Հայերի ցեղասպանությունը»: Alayarian, Aida. ***Consequences of Denial: The Armenian Genocide***, London, Karnak Books, 2008, xxx 199pp.

Ալվարեզ, Ալեքս «Կառավարություններ, քաղաքացիներ և ցեղասպանություն. Համեմատական և միջդասային մոտեցում»: Alvarez, Alex. ***Governments, Citizens and Genocide: A Comparative and Interdisciplinary Approach***, Bloomington/ Indiana, Indiana University Press, 2001, x 224 pp.

Ապսել, Ջոնս և Ֆեյն, Հելեն «Ցեղասպանության մասին դասավանդելը. Միջդասային ուղեցույց և ուսումնական ծրագիր քոլեջներում և համալսարաններում դասավանդելու համար»: Apsel, Joyce and Fein, Helen (eds.). *Teaching about Genocide: An Interdisciplinary Guidebook with Syllabi for College and University Teachers*, Washington, Institute for the study of Genocide/ American Sociological Association, third edition, 2002, ii 214 pp.

Ափսել Ջոյս և Վերդեջա Էռնեստո (խմբ.) «Ցեղասպանության հարցեր. Ընթացիկ խնդիրներ և զարգացող հեռանկարներ»: Apsel, Joyce and Verdeja, Ernesto (eds.). *Genocide Matters: Ongoing Issues and Emerging Perspectives*, London and New York, Routledge, 2013, x 218 pp.

Արգիլ, Դուքս, Ջորջ Դուգլաս Քեմբլ «Մեր պարտականությունները Թուրքիայի նկատմամբ: Քառասուն տարվա փաստեր և հիշողություններ»: Argyll, Duke of, George Douglas Campbell. *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories of Forty Years*, London, John Murray, 1896, x 166 pp.

Օսմանյան Կայսրության կողմից իրագործված Հայոց Ցեղասպանությունը, 1915թ. «Վերապրածների վկայությունները»: Armenian Genocide by Ottoman Turkey, 1915: *Testimony of Survivors*. Project Contributors: Amatuni Virabyan, Gohar Avagyan, Levon Baghdasaryan, Gagik Stepan-Sarkissian, Gegham Badalyan, Martin Martirosyan, Yerevan, Zangak – 97, 2013, 496pp.

Աստոյան Անահիտ «Դարի կողոպուտը. 1914-1923թթ. հայերի բռնազավթումը»: Astoyan, Anahit. *The Pillage of the Century: Expropriation of Armenians in the Ottoman Empire 1914-1923*. Yerevan, Nairi Publishing House, 2015, 253 pp.

Աուրոն, Յաիր «Անտարբերության ունայնությունը. Միոնիզմը և հայկական ցեղասպանությունը»: Auron, Yair. *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide*, New Brunswick and London, Transaction Publishers, 2000, 405 pp.

Էվբուրի, Լորդ Էրիկ և Սարաֆյան, Արա «Բրիտանական Խորհրդարանի բանավեճերը 1915 -1918 թթ. Հայկական ցեղասպանության վերաբերյալ»: Avebury, Lord Eric and Sarafian, Ara. (forward and comp.). *British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide, 1915 -1918*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2003, xi 94 pp.

Բալաքյան, Գրիգորիս «Հայկական գողգոթա»: Balakian, Grigoris. *Armenian Golgotha*, translated by Peter Balakian with Aris Sevag, New York, Alfred A. Knopf, 2009, xLi 509 pp.

Բալաքյան, Պիտեր «Այրվող Տիգրիս. Հայերի ցեղասպանությունը և Ամերիկայի պատասխանը»: Balakian, Peter. *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, New York, Harper Collins Publishers, 2003, xx 475 pp.

Բարթոն, Բլարա (խմբ.) «Արշավ Փոքր Ասիայում և փրկարարական գործողություններ»: Barton. Clara. (ed.) *Expedition in Asia Minor and Relief Operations* (Republication of Report: *America's Relief Expedition in Asia Minor Under the Red Cross*, Washington, 1896), Yerevan, Armenian Genocide Museum - Institute, 2012, 125pp.

Բարտոն, Ջեյմզ «Թուրքական ոտնձգություններ. Ամերիկյան առաքելությունների տված ցուցմունքները Օսմանյան Թուրքիայում քրիստոնյա համայնքների կոտորածների մասին»: Barton, James L. (comp.). *“Turkish Atrocities”: Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, Ann Arbor/ Michigan, Gomidas Institute, 1998, xiii 210 pp.

Բարտով, Օմեր և Մաք, Ֆիլիս «Հանուն Աստծո. Ցեղասպանությունը և կրոնը քսաներորդ դարում»: Bartov, Omer and Mack, Phyllis (eds.). *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, New York and Oxford, Berghahn Books, 2001, vii 401 pp.

Բեդուկյան, Քերոբ «Մեզնից ոմանք ողջ մնացին. պատմություն հայ տղայի մասին»: Bedoukian, Kerop. *Some of us Survived: The Story of an Armenian Boy*, New York, Farrar Straus Giroux, 1978, ii 242 pp.

Բիրստադ, Էդվարդ Հեյլ «Խոշոր դավաճանություն. Մերձավոր Արևելքի հիմնախնդրի ուսումնասիրում»: Bierstadt, Edward Hale. *The Great Betrayal: A Survey of the Near East Problem*, London, Hutchinson, 1924, xvi 345 pp.

Բիշոպ, Հ.Ս. Վ. «Խթեցի բանտարկյալը»: Bishop, H.C.W. *A Kut Prisoner*, London, John Lane, 1920, xiii 244 pp.

Բլոքսամ, Դոնալդ «Ցեղասպանության մեծ խաղը. իմպերիալիզմը, ազգայնամոլությունը, և օսմանյան հայերի ոչնչացումը»: Bloxham, Donald. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford, Oxford University Press, 2005, xiv 329 pp.

Բոբելյան, Մայքլ «Հայաստանի մանուկները. մոռացված ցեղասպանություն և մեկդարյա պայքար արդարության համար»: Bobelian, Michael. *Children of Armenia: A Forgotten Genocide and the Century-Long Struggle for Justice*, New York, Simon and Shuster, 2009, vii 308 pp.

Բրայս, Լորդ Ջեյմզ «Անդրկովկաս և Արարատ. Ներկա նշումներ 1876 թվի աշնանը կատարած արձակուրդ-շրջագայությունից»: Bryce, Lord James. *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*. With a Supplementary Chapter on the Recent History of the Armenian Question, London, Macmillan, Fourth edition revised, 1896, xix 526 pp.

Բուրտ, Ջոզեֆ «Արարատի մարդիկ»: Burtt, Joseph. *The People of Ararat*, London, Leonard and Virginia Woolf and the Hogarth Press, 1926, vii 184 pp.

Քեմբլ, Ջ. Ալստոն «Կիսալուսնի ստվերում»: Campbell, J. Alston. *In the Shadow of the Crescent*, London, Marshall Brothers, 1906, viii 240 pp.

Քարդ, Կլավդիա և Մարսոբյան, Արմեն Տ. «Ցեղասպանության հետևանքը. պատասխանատվություն և վերականգնում»: Card, Claudia and Marsoobian, Armen T. (eds.). *Genocide's Aftermath: Responsibility and Repair*, Oxford, Blackwell, 2007, vii 278 pp.

Քարմայքլ, Քաթի «Հոլոքոստին նախորդած ցեղասպանությունը»: Carmichael, Cathie. *Genocide Before the Holocaust*, New Haven/ Connecticut and London, Yale University Press, 2009, xi 244pp.

Չալիանդ, Ջերարդ և Տերնոն, Իվ «Հայերը. Ցեղասպանությունից մինչև դիմադրություն»: Chaliand, Gerard and Ternon, Yves. *The Armenians: From Genocide to Resistance*, London, Zed Press, 1983, 125 pp.

Չոկ, Ֆրանկ և Ջոնասոն, Կուրտ «Ցեղասպանություն. Վերլուծություն և մասնավոր դեպքերի ուսումնասիրություն»: Chalk, Frank and Jonassohn, Kurt (eds.). *Genocide: Analyses and Case Studies*, New Haven/Connecticut and London, Yale University Press, Published in Cooperation with the Montreal Institute for Genocide Studies, 1990, xviii 461 pp.

Չերնի, Իսկայել Վ. «Ցեղասպանության հանրագիտարան»: Charny, Israel W. (ed.). *Encyclopedia of Genocide*, Santa Barbara and Oxford, ABC – CLIO Publishers, 1999, 2 vols.

Չորբաջյան, Լևոն և Շիրինյան, Ջորջ «Ցեղասպանության համեմատական ուսումնասիրություններ»: Chorbajian, Levon and Shirinian, George (ed.). *Studies in Comparative Genocide*, London and New York, Macmillan Press/ St. Martin's Press, 1999, xiii 270pp.

Քլարկ, Ալիս Կիպ «Նամակներ Կիլիկիայից»: Clark, Alice Keep. *Letters from Cilicia*, Chicago, Press of A.D. Weinthrop, limited edition of two hundred copies, 1924, 201 pp.

Կոքս, Բարոնուհի Քերոլայն և Իբներ, Ջոն «Էթնիկական բնաջնջում է կատարվում»: Cox, Baroness Caroline and Eibner, John. *Ethnic Cleansing in Progress*, Zurich, London and Washington, Institute for Religious Minorities in the Islamic World, 1993, 68 pp.

Դադրյան, Վահագն Ն «Ցեղասպանությունը իբրև միջազգային և ազգային օրենքի հիմնախնդիր: Հայերի հարցը Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և նրա ժամանակակից իրավական հետևանքները»: Dadrian, Vahakn N. *Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications*, New Haven/ Connecticut, Reprint from the *Yale Journal of International Law*, 1989, 221-334 pp., and 19 pp.

----- . «Գերմանիայի պատասխանատվությունը հայոց ցեղասպանության հարցում»: *German Responsibility in the Armenian Genocide*, Watertown/ Massachusetts, Blue Crane Books, 1996 xvi 304 pp.

----- . «Ցեղասպանության գրավականը»: *Warrant for Genocide*, New Brunswick and London, Transaction Publishers, 1999, 214 pp.

----- . «Հայկական ցեղասպանության թուրքական հերքման գլխավոր տարրերը. Խեղաթյուրման և կեղծիքի մասնավոր դեպքերի ուսումնասիրություն»: *The*

Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification, Toronto and Cambridge/ Massachusetts, Zoryan Institute, 1999, iii 84 pp.

----- (հավաք.) «Օսմանյան Կայսրություն. Տարբեր երկրների նշանակալի փորձագետների տեսանկյունները և եզրակացությունները ապօրինի ժառանգություն մասին»: (comp.) ***The Ottoman Empire: A Troubled Legacy, Views, Comments and Judgements by Noted Experts Worldwide on the Armenian Genocide***, Yerevan, Armenian Genocide Museum - Institute, 2010, 105 pp.

Դադրյան, Վահագն Ն. և Աքչամ, Թաներ «Ստամբուլում կայացած վճիռը. Հայոց Ցեղասպանության դատավարությունները»: Dadrian, Vahakn N. and Akçam, Taner. ***Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials***, New York and Oxford, Berghahn Books, 2011, xii 363pp.

Դեյվիս, Լեսլի Ա. «Սպանդանոցի շրջան. ամերիկյան դիվանագետի զեկույցը 1915- 1917թթ հայկական ցեղասպանության մասին»: Davis, Leslie A. ***The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide 1915-1917***, New Rochelle/ New York, Aristide D. Caratzas Publishers, 1989, viii 216 pp.

Դեմոյան, Հայկ (հավաք.) «Հայոց Ցեղասպանություն. Լուսաբանումը համաշխարհային մամուլի կազմերի վրա»: Demoyan, Hayk. (comp.) ***Armenian Genocide: Frontpage Coverage in the World Press***, Yerevan, Armenian Genocide Museum – Institute, 2014, 262 pp.

Դերդերյան, Շահեն «Մահվար երթեր. 1915թ.ցեղասպանությունը հայ վերապրածի հուշերը» Derderian, Shahen. ***Death Marches: An Armenian Survivor's Memoir of the Genocide of 1915***, translated from the Armenian by Ishkhan Jinbashian, Studio City/California, H. and K. Manjikian Publishing, 2008, XXI 100 pp.

Դոբկին, Հովսեփյան Մարտիրի. ***Զմյուռնիա 1922: Քաղաքի ավիրումը***, New York, Newmark Publishers, 1988, 275pp.

Էբի, Դ.Ս. «Թուրքական հրոսակների կամքին հնազանդ»: Eby, D.C. ***At the Mercy of Turkish Brigands***, New Carlisle/ Ohio, Bethel Publishing, 1922, 285 pp.

Այնստայն, Լյուիս «Կոնստանդինապոլիսում. Դիվանագետի օրագիրը»: Einstein, Lewis. ***Inside Constantinople: A Diplomats Diary...***, London, John Murray, 1917, xvi 291 pp.

Էլբրեխտ, Անն Էլիզաբեթ «Պատմությունը պատմելով. Հայոց ցեղասպանությունը Նյու Յորք Թայմզում և միսիոներական մունետիկների կողմից»: Elbrecht, Anne Elizabeth. ***Telling the Story: The Armenian Genocide in the New York Times and Missionary Herald 1914-1918***, London, Gomidas Institute, 2012, xii 234 pp.

Էրմակորա, Ֆելիքս «Հայերի ցեղասպանությունը. Փաստագրություն»: Ermacora, Felix (ed.). ***The Armenian Genocide: Documentation***, Munich, Institut Für Armenische Fragen, 1987, 1988, 1991, 3 vols.

Ֆեյն, Հելեն «Պատասխանատվություն ցեղասպանության համար. Ազգային պատասխանները և հրեաների զոհվելը Հոլոքոստի ժամանակ»: Fein, Helen. *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*, New York and London, The Free Press/Collier Macmillan, 1979, xxi 468 pp.

Ֆերգուսոն, Նիալ «Աշխարհի պատերազմը. Ատելության դարաշրջան»: Ferguson, Niall. *The War of the World: History's Age of Hatred*, London and New York, Allen Lane/ Penguin Books, 2006, Lxxi 746 pp.

Ֆիսկ, Ռոբերտ «Մեծ Պատերազմ քաղաքակրթության համար»: Fisk, Robert. *The Great War for Civilisation*, London, Fourth Estate / Harper Collins Publishers, 2005, xxvi 1366 pp.

Ֆրիզ, Դոննա – Լի (խմբ.) «Լիովին ոչ-պաշտոնական: Ռաֆայել Լեմկինի ինքնակենսագրականը»: Frieze, Donna – Lee (ed.) *Totally Unofficial. The Autobiography of Raphael Lemkin*, New Haven / Connecticut and London, Yale University Press, 2013, XXVII 293pp.

Գասպարյան, Սեդա (խմբագրված Արամ Սիմոնյանի կողմից, վերանայված Աշոտ Մելքոնյանի կողմից). «Հայոց Ցեղասպանություն. Լեզվաբանական տեսակետ»: *The Armenian Genocide: a Linguocognitive Perspective*, Yerevan, Yerevan State University Press, 2014, 206pp. [ISBN 978-5-8084-1886-8]

Ցեղասպանությունը և մարդու իրավունքները «Դասեր հայկական փորձից»: Genocide and Human Rights: *Lessons from the Armenian Experience*. Contributors: Gilbert Abcarian, George H. Adamian, Richard Ashton, Israel W. Charny, Helen Fein, Sol Gittleman, Michael W. Gunter, Vartan Harutiunian, Irving Louis Horowitz, Richard G. Hovhannisian, Alice Odian Kasparian, Dikran Kouyumjian, Leo Kuper, John Loftus, Phredd Matthewsall, Barara J. Meguerian, Sybil Milton, Set. C. Momjian, Vahe Oshagan, Dennis R. Papazian, William B. Proxmire James J. Reid, Gary Remer, Richard L. Rubenstein, Roger W. Smith, Frank A. Stone, Yves Ternon. George Wald, Christopher J. Walker, Baltimore/Massachusetts, National Association for Armenian Studies and Research/Special Issue of the *Journal of Armenian Studies*, 1993, XI 425pp. [ISBN 0-935411-11-9]

Հայոց ցեղասպանություն. «Հանցանքներ մարդկության և քաղաքակրթության դեմ. Հայերի ցեղասպանությունը»: Genocide of the Armenians. Crimes Against Humanity and Civilisation: The Genocide of the Armenians, Brookline/ Massachusetts, Facing History and Ourselves National Foundation, revised printing, 2006, Boxed Set including 2 vols., xii 198 pp and lesson plans iii 31 pp., 3 DVDs, folding poster and folding map [ISBN 0-9754125-0-7].

Գիբոնս, Հելեն Դավենպորտ «Տավրոսի կարմիր գորգերը. Մի կնոջ հիշողությունները 1909թ. հայերի կոտորածների վերաբերյալ»: Gibbons, Helen Davenport. *The Red Rugs of Tarsus: A Woman's Record of the Armenian Massacre of 1909*, New York, Century 1917, xiv 194 pp.

Գրաբեր, Ջ.Ս. «Քարավաններ դեպի մոռացություն. 1915 թվականի հայկական ցեղասպանությունը»: Graber, G.S. *Caravans to Oblivion: The Armenian Genocide, 1915*, New York, John Wiley, 1996, xiii 210 pp.

Գրանտ, Ա. Ջ. և Տեմպերլի, Հարոլդ «Եվրոպան տասնիններորդ և քսաներորդ դարերում, 1789-1939 թթ.»։ Grant, A. J. and Temperley, Harold. ***Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries 1789-1939***, London, Longmans, Fifth edition/New impression, 1945, xxii 716 pp.

Գրեյվս, սըր Ռոբերտ «Մերձավոր Արևելքի փոթորկային կենտրոնները»։ Graves, Sir. Robert. ***Storm Centres of the Near East***, London, Hutchinson, 1933, 375 pp.

Մեծ Բրիտանիա «Հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը Օսմանյան Կայսրությունում»։ Great Britain. ***The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire***, London, HMSO, 1916, xlii 684 pp. Republished as the uncensored edition, Princeton and London, Gomidas Institute, 2000, xxi 677 pp.

----- . «Մահմեդականություն, պան-թուրանական շարժում, պանթուրքիզմ»։ ***Mohammedanism / Pan - Turanian Movement/ Pan-Turkism***, London, HMSO, 1920, Peace Handbooks Issued by the Historical Section of the Foreign Office, vol. x, No = 57, 107 pp.

----- . «Խաղաղության պայմանագիր Թուրքիայի հետ. Ստորագրված Սևրում 1920թվի օգոստոսի 10-ին»։ ***Treaty of Peace with Turkey: Signed at Sévres, August 10, 1920***, London HMSO, 1920, 100 pp.

Գրին, Ջոզեֆ «Թթխմորը թթվեցնելը»։ Greene, Joseph K. ***Leavening the Levant***, Boston and New York, The Pilgrim Press, 1916, xii 353 pp.

Գարդիան «Մանչեստրի Գարդիանի պատմությունը պատերազմի վերաբերյալ»։ Guardian. ***The Manchester Guardian History of the War***, London and Manchester, John Heywood, 1914-1920, 9vols.

Գուններ, Գյորան «Հայերի Ցեղասպանություն. Շվեդական աչքերով»։ Gunner, Göran. ***Genocide of Armenians: Through Swedish Eyes***, Yerevan, The Armenian Genocide Museum Institute, 2013, 370pp.

Գուստ, Վոլֆգանգ «Հայերի Ցեղասպանություն. Ապացույցներ Գերմանիայի արտաքին գործերի գրասենյակի 1915-16թթ. արխիվներից»։ Gust, Wolfgang (comp.). ***The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives 1915-16***. New York and Oxford, Berghahn Books / Zoryan Institute, 2013, XXVIII 786 pp.

Հասլի, Ֆրենսիս Ուայթինգ «Գրական մարտում. Համաշխարհային Պատերազմի պատմությունը հավաքագրված բնօրինակ և ժամանակակից աղբյուրներից՝ ամերիկյան, բրիտանական, ֆրանսիական...»։ Halsey, Francis Whiting. ***The Literary Digest: History of the World War Compiled from Original and Contemporary Sources: American, British, French, German...***, New York and London, Frank and Wagnalls, 1920, vol. VIII, VIII 391pp.

Հարիս, Ջ. Ռենդել և Հարիս, Հելեն «Հայաստանում վերջին կոտորածների շրջաններից նամակ»։ Harris, J. Rendel and Harris, Helen. ***Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia***, London, James Nisbet, 1897, xii 254 pp.

Հարթունյան, Հ. Աբրահամ «Ոչ ծիծաղել և ոչ էլ արտասվել. հուշեր հայերի ցեղասպանության մասին»: Hartunian, H. Abraham. *Neither to Laugh nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide*, Cambridge / Massachusetts, National Association for Armenian Studies and Research, second edition, 1986, xix 206 pp.

Հաթոն, Ջին «Լուսակիրներ»: Hatton, Jean. *The Light Bearers*, London, Monarch Books, 2003, 295pp.

Հայվուդ, Ջոն «Մեծ միգրացիաները վաղ մարդկության շրջանից մինչև գլոբալիզացիայի ժամանակները»: Haywood, John. *The Great Migrations from the Early Humans to the Age of Globalization*, London, Quercus, 2008, 255 pp.

Հեպուորթ, Ջիո Հ. «Հայաստանի միջով՝ ձիու վրա նստած»: Hepworth, Geo. H. *Through Armenia on Horseback*, New York, Dutton and Company, 1898, xi 355 pp.

Հորթոն, Ջորջ «Ասիայի չորացումը. զեկույց մահմեդականների կողմից քրիստոնյա բնակչության կազմակերպված կոտորածների և կենտրոնական խոշոր ուժերի պատասխանատվության մասին, ինչպես նաև Զմյուռնիայի այրման իրական պատմությունը»: Horton, George. *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Population by Mohammedans and of the Culpability of Central Great Powers, with the true Story of the Burning of Smyrna*, Indianapolis, Bobbs-Merrill Company, 1926, 292 pp.

Հովհաննիսյան, Ռիչարդ Գ. «Հայերի ցեղասպանությունը. պատմություն, քաղաքականություն, բարոյականություն»: Hovannisian, Richard G. (ed.). *The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics*, New York, St. Martin's Press, 1992, xxii 362 pp.

----- . «Հայ ժողովուրդը, հին ժամանակներից մինչև այժմյան ժամանակաշրջան»: (ed.). *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, New York, St. Martin's Press, 1997, 2 vols.

----- . «Հիշատակում և ժխտում. հայկական ցեղասպանության հարցը»: (ed.). *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, Detroit, Wayne State University Press, 1999, 328 pp.

----- . «Ետ նայելով՝ առաջ շարժվել. ի դեմս հայկական ցեղասպանության»: (ed.). *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, New Brunswick and London, Transaction Publishers, 2003, 301 pp.

----- . «Հայերի ցեղասպանությունը. Մշակութային և բարոյական ժառանգություն»: (ed.). *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, New Brunswick/ New Jersey, Transaction Publishers, 2007, xii 449 pp.

Հովհաննիսյան, Նիկոլայ «Արաբական պատմագրություն Հայոց Ցեղասպանության մասին»: Hovhannisyan, Nikolay. *Arab Historiography on the Armenian Genocide*, translated from the Armenian by Svetlana Mardanyan, Yerevan, Zangak-97 Press, 2005, 167pp.

Հովնանյան, Ստեփան. «Դժվար օրերի հուշերը»: Hovnanian, Stepan. *Memories of Harsh Days*, Yerevan, The Hirair and Anna Hovnanian Foundation, 2015, 323pp.

Իհրիգ, Ստեփան «Աթաթուրքը Նացիստական պատկերացումներում» Ihrig, Stefan, *Atatürk in the Nazi Imagination*, Cambridge / Massachusetts, Belknap Press / Harvard University Imprint, 2014, 311pp.

----- . «Արդարացնելով ցեղասպանությունը. Գերմանիան և հայերը Բիսմարկից մինչև Հիտլեր»: *Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*, Cambridge/Massachusetts, Harvard University Press, 2016, VIII 460pp.

Իսոյան, Ալբերտ (խմբ.) «Սև Գիրք. Ականալի օտարերկրացիները XIX դարի վերջերում թուրքերի հանցագործությունների և Օսմանյան կայսրությունում 1915թ. Ցեղասպանության մասին»: Isoyan, Albert (comp.). *Black Book: Outstanding Foreigners on Turkish Crimes in the Late XIX Century and the Armenian Genocide in the Ottoman Empire in 1915*, English edition prepared by Nouneh Diloyan and Svetlana Galstyan, Yerevan, Hayagitak Publishing, 2015, 607 pp.

Ջերնազյան, Իպրահիմ Կ. «Ճշմարիտ դատ. հայերի ցեղասպանությանն ականատես»: Jernazian, Ephraim K. *Judgment unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, Translated by Alice Haig, New Brunswick/ New Jersey, Transaction Publishers, 1990, xi 163 pp.

Կայզեր, Հիլմար «Տեր Զորի խաչմերուկում. մահ, գոյատևում և մարդասիրական դիմադրություն Հալեպում, 1915-1917թթ.»: Kaiser, Hilmar (ed.). *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2002, xiii 120 pp.

----- . «Կոմս Էբերհարդ Վոլֆսկիլ Ռայխենբերգ, Զեյթուն, Մուսա Լեռ, Ուրֆա. Նամակներ հայերի ցեղասպանության մասին»: (ed.). *Eberhard Count Wolffskeel Reichenberg, Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, Princeton and London, Gomidas Institute, second edition, 2004, xxi 65 pp.

----- . «Հայերի ոչնչացումը Դիարբեքիրի տարածաշրջանում»: *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*. Istanbul, Bilgi University Press, 2014, X464pp.

Կարապետյան Անահիտ. «Ցեղասպանությունից հետո մեկ այլ ցեղասպանություն»: Karapetian, Samvel (Project Manager), Contributors: Anahit Hovhannisian, Lucy Avetissian, Armen Gevorgian. *Another Genocide after the Genocide*, translated from the Armenian by Gayane Movsissian, Yerevan, Byurakn Publishing House, 2015, vol. I - 383 pp.

Կարազյոզյան, Հրայր Ս. և Աուրոն, Յեր: «Անթերի անարդարություն. ցեղասպանությունը և հայկական հարստության գողացումը»: Karagueuzian, Hrayr S. and Auron, Yair. *A Perfect Injustice: Genocide and Theft of Armenian Wealth*, New Brunswick/ New Jersey and London, Transaction Publishers, 2009, xxiii 160 pp.

Քեմալ, Իսմայիլ «Իսմայիլ Քեմալ Բեյի հուշերը»: Kemal, Ismail (edited by Sommerville Story). *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, New York, Dutton and Company, 1920, xix 410 pp.

Կեր, Ստանլի Ի. «Մարաշի առյուծները. Անձնական փորձառություններ Ամերիկյան Մերձավոր Արևելքի Օգնության հետ, 1919-1922թթ»։ Kerr, Stanley E. *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, Albany/ New York, State University of New York Press, 1973, xxv 318 pp.

Քեթաբջյան, Ալիսա «Կյանքը Ստամբուլում. Մի ընտանիքի ողիսական»։ Ketabgian, Alice. *Life in Istanbul: A Family's Oddysey*, Lakewood/California, Avid Readers Publishing Group, 2016, xvii 357 pp.

Քեթաբջյան, Գրեգորի «Հեռանալով Կայսերիից. Հարյուրամյա ուղևորություն»։ Ketabgian, Gregory. *Leaving Kayseri: A Journey of One Hundred Years*, Lakewood/California, Avid Readers Publishing Group, 2015, ix 249 pp.

Գևորգյան, Ռեյմոնդ «Հայերի ցեղասպանությունը»։ Kévorkian, Raymond. *The Armenian Genocide*, translated from the French, London and New York, Tauris, 2011, viii 1029 pp.

Կիրման, Բեն «Արյուն և հող. Ցեղասպանության և կոտորածների համաշխարհային պատմություն՝ Սպարտայից մինչև Դարֆուր»։ Kiernan, Ben. *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*, New Haven/ Connecticut and London, Yale University Press, 2007, viii 724 pp.

Կիզեր, Հանս – Լուկաս և Շոլլեր, Դոմինիք Ջ. «Հայերի ցեղասպանությունը և Շոահ»։ Kieser, Hans-Lukas and Scholler, Dominic J. (eds.). *The Armenian Genocide and the Shoah*, Zurich, Chronos Publishers, 2002, 656 pp.

Քինգ, Վ.Ս. (խմբ.) «Քինգի ամբողջական պատմությունը Համաշխարհային Պատերազմի մասին. Դիտարկելով մեծ կոնֆլիկտը բոլոր թատերաբեմերում՝ 1914-1918 – [1921]թթ.» King, W.C. (ed.). *King's Complete History of the World War: Visualizing the Great Conflict in all Theatres of Action: 1914-1918 – [1921]*, Springfield / Massachusetts, The History Association, 1922, VIII 754pp.

Կիրակոսյան, Արման Ջ «Հայերի ջարդերը 1894-1896 թթ.»։ Kirakossian, Arman J. ed.). *The Armenian Massacres 1894-1896*, Detroit, Wayne University Press, 2004, 317 pp.

Կիրակոսյան, Ջոն Ս. «Հայոց ցեղասպանությունը. երիտթուրքերը նախքան պատմության դատաստանը»։ Kirakossian, John S. *The Armenian Genocide: The Young Turks Before the Judgement of History*, Madison/Connecticut, Sphinx Press, 1992, xlv 277 pp.

Կլոյան, Ռիչարդ Տիրան «Հայերի ցեղասպանությունը, 20-րդ դարի առաջին հոլոքոստային գործողությունները»։ Kloian, Richard Diran. (comp.). *The Armenian Genocide – First 20th Century Holocaust: Events... Reported in the New York Times and Various Periodicals of the time... with Selected Entries to 1922*, Periodicals: The Living Age; Literary Digest; The Independent; Missionary Review; The Outlook; The Survey; Atlantic Monthly; New Republic; Current History; Am. Review of Reviews; The World's Work, The Century; The Nation, San Francisco, 65th Anniversary Memorial, second edition, 1981, ix 304 pp.

- Կուպեր, Լեո «Ցեղասպանություն. քաղաքական կիրառումը քսաներորդ դարում»: Kuper, Leo. *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven and London, Yale University Press, 1981, 255 pp.
- Կույումջյան, Սուլահյան Ռիտա «Թողիկ. Կենսագրություն / եռերգություն: Ապրիլի 24, 1915»: Kuyumjian, Soulahian Rita (ed.). *Teotig: Biography/Trilogy – April 24, 1915*, London, Taderon Press, 2010, xix 410 pp.
- Լամբերտ, Ռոզ «Հաջին, և հայերի ջարդերը» Lambert, Rose. *Hadjin, and the Armenian Massacres*, New York, Fleming H. Revell, 1911, 106 pp.
- Լանգ, Դեյվիդ Մարշալ և Ուոլքեր, Քրիստոֆեր Ջ., «Հայերը»: Lang, David Marshall and Walker, Christopher J. *The Armenians*, London, Minority Rights Group, new revised edition, 1981, 24pp.
- Լան, Փիթեր «Հայաստան. Քսաներորդ դարի առաջին ցեղասպանությունը»: Lanne, Peter. *Armenia: The First Genocide of the XX Century*, Munich, Institute of Armenian Studies, 1977, 215 pp. [The first Genocide of the XX Century – relevant to the pre-First World War period – refers geographically to South West Africa, primarily due to land rights. This 1904-7 infliction destroyed broadly two small cultural/tribal groups. Herero 80%, Namaqua 50%. As far as the destruction of a long established nation is concerned, the First Genocide of XIX and XX centuries refer to the annihilation of the Armenians].
- Լատտիմեր, Մարկ (խմբ.) «Ցեղասպանություն և մարդու իրավունքներ»: Lattimer, Mark (ed.). *Genocide and Human Rights*, Aldershot/ Hampshire and Burlington/Vermont, Ashgate Publishing/ International Library of Essays on Rights, 2007, xxiii 571 pp.
- Լեյքոկ, Ջո «Հայաստան պատկերացնելը»: Laycock, Jo. *Imagining Armenia*, Manchester and New York, Manchester University Press, 2009, 258 pp.
- Լեպսիուս, Ջ. «Հայաստան և Եվրոպա. Մեղադրանք»: Lepsius, J. *Armenia and Europe: An Indictment*, London, Hodder and Stoughton, 1897, xxii 331 pp.
- Լիվսի, Անթոնի «Առաջին համաշխարհային պատերազմի Վիկինգի քարտեզ»: Livesey, Anthony. *The Viking Atlas of World War I*, London, Viking, 1994, 192 pp.
- Լլոյդ Ջորջ, Դեյվիդ «Ճշմարտությունը Խաղաղության պայմանագրերի մասին»: Lloyd George, David. *The Truth About the Peace Treaties*, London, Victor Gollancz, 1938, 2 vols.
- ՄաքՔոլ, Մալքոլմ «Անգլիայի պարտականությունը Հայաստանի նկատմամբ»: MacColl, Malcolm. *England's Responsibility Towards Armenia*, London, Longmans, third edition, revised and enlarged, 1895, v 72pp.
- Մազյան, Ֆլորենս «Ինչու ցեղասպանություն: Հայկական և հրեական փորձառության քննարկում»: Mazian, Florence, *Why Genocide? : The Armenian and Jewish Experiences in Perspective*, Ames/ Iowa, Iowa State University Press, 1990, xiii 291 pp.

Կսկիծի, հիշատակի և պայքարի հուշեր. «Հուշեր Հայոց Յեղասպանության զոհերի հիշատակին»: *Memorials of Sorrow, Remembrance and Struggle: Memorials in Remembrance of the Armenian Genocide Victims*, Yerevan, Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia, 2010, 159 pp.

Մերոնյան, Բարեդ և Մանգասարյան-Գոշին, Մագի «Յեղասպանության որբերը»: Meronian, Bared and Mangassarian-Goschin, Maggie, *Orphans of Genocide*, Kissimmee / Florida, Signalman Publishing, 2012, 118pp.

Միդլարսկի, Մանուս Ի. «Սպանիչ թակարդ. Յեղասպանությունը»: Midlarsky, Manus I. *The Killing Trap: Genocide in the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, xv 463 pp.

Միլլեր, Դոնալդ Ի և Միլլեր, Լորնա Թուրյան «Վերապրողներ. Հայկական ցեղասպանության բանավոր պատմություն»: Miller, Donald E and Miller, Lorna Touryan. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1993, xii 242 pp.

Միլտոն, Ջիլս «Կորուսյալ դրախտ. Զմյուռնիա»: Milton, Giles. *Paradise Lost: Smyrna 1922*, London, Sceptre, 2008, vii 426 pp.

Մկրտչյան, Ա. (խմբ.) ծրագրի ղեկավար Կ. Բեքարյան «100 տարիներ... Իրական պատմություններ»: Mkrtchyan, A (ed.) Project Manager K. Bekaryan. *100 years... True Stories*, translated from the Armenian by N. Melkonyan, Yerevan, Armedia / European Integration, 2014, 126pp. [ISBN 978-99941-0-634-9]

Մոնտգոմերի, Լեյն Հ. (խմբ.). «Երբեք նորից, նորից, նորից... Յեղասպանություն. Հայաստան, Հոլոքոստ, Կամբոջիա, Ռուանդա, Բոսնիա և Հերցեգովինա, Դարֆուր»: Montgomery, Lane H. (ed.). *Never Again, Again, Again...; Genocide: Armenia, the Holocaust, Cambodia, Rwanda, Bosnia and Herzegovina, Darfur*, New York, Ruder Finn Press, 2009, 198 pp.

Մորգենթաու, Հենրի «Դեսպան Մորգենթաուի պատմությունը»: Morgenthau, Henry. *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, Doubleday Page, 1918, xv 407 pp.

Նանսեն, Ֆրիտյոֆ (Ազգերի Լիգա. Փախստականների հարցերով հանձնակատար) «Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը»: Nansen, Fridtjof. *Armenia and the Near East*, London, George Allen and Unwin, 1928, 324 pp.

Նիեպաժ, Մարտին «Հալեպի սարսափներ. գերմանացի ականատեսի տեսածը»: Niepage, Martin. *The Horrors of Aleppo: Seen by a German Eye Witness*. [Dr. Martin Niepage was a teacher at the German College of Aleppo], London, Fisher Unwin, 1916, 24pp.

Նոգելս, Ռաֆայել դե «Չորս տարի կիսալուսնի տակ»: Nogales, Rafael de. *Four Years Beneath the Crescent*, translated from the Spanish by Muna Lee, London, Charles Scribner, 1926, xviii 416pp.

Ռեկոնոմոս, Լիսիմաքոս «Զմյուռնիայի մարտիրոսությունը և արևելյան քրիստոնեությունը»: Oeconomus, Lysimachos. *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom*, London, George Allen and Unwin, 1922, 237 pp.

Օհանջանյան, Արտեմ «Հայաստան 1915. Ավստրիա-հունգարական դիվանագիտական զեկույցները ապացուցում են Ցեղասպանությունը»: Ohandjanian, Artem. **Armenia 1915: Austro-Hungarian Diplomatic Reports Prove the Genocide**, translated from the German by Tigran Tsulikian, Vienna, Society for Promotion of Armenian History and Culture, 2011, 322 pp.

Պապյան, Արա (խմբ.) «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Նախագահ Վուդրոու Ուիլսոնի միջնորդության պարզևր. Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահանագծման միջնորդության Կոմիտեի ամբողջական զեկույցը»: Papian, Ara (ed.). **Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson: Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia**, Washington, November 22nd, 1920, Yerevan, Modus Vivendi, 2011, XII 332pp.

----- (comp.) «Հայրենասիրություն – Վերապահանջելով Հայրենիքը – Հայերի պահանջների և դրանց վերաբերող հարցերի իրավական հիմքերը և »**Hayrenatirutyun – Reclaiming the Homeland – Legal Basis for the Armenian Claims and Related Issues**, Yerevan, Modus Vivendi, 2014, 287pp.

Փայասլյան, Սիմոն «Միացյալ Նահանգների քաղաքականությունը Հայկական Հարցի և հայկական ցեղասպանության նկատմամբ»: Payaslian, Simon. **United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide**, New York, Palgrave Macmillan, 2005, xii 268.

Փիևս, Սըր Էդվին [Բրիտանացի իրավաբան, պատմաբան և լրագրող, որը բնակվում է Ստամբուլում/Կոստանդնուպոլսում տասնիններորդ դարի վերջին երեք տասնամյակներից մինչև Համաշխարհային առաջին պատերազմը: Նա հրատարակել է մի շարք իրարահաջորդ աշխատություններ որոնք վերաբերում են խնդրո առարկա հանդիսացող երկրին]: **<Թուրքիան և նրա մարդիկ>** Pears, Sir Edwin [British barrister, historian and journalist residing in Constantinople/Istanbul during the last three decades of the Nineteenth Century and the subsequent period leading up to the First World War. He published a number of consequential works regarding the country in question]. **Turkey and its People**, London, Methuen, 1911, VI 409 pp.

Ժողովրդական մշտական տրիբունալ «Լռության հանցանքը. Հայոց ցեղասպանություն, Ժողովրդական մշտական տրիբունալ»: Permanent Peoples' Tribunal [Members of the Jury for the Session on the Genocide of the Armenians, 13-16 April, 1984, in Paris are: Madjid Benchikh (Algeria), Georges Casalis (France), Harold Edelstam (Sweden), Richard Falk (USA), Ken Fry (Australia), Andrea Giardiana (Italy), Sean MacBride (Ireland), Leo Matarasso (France), Adolf Perez Esquivel (Argentina), James Petras (USA), François Rigaux (Belgium), Ajit Roy (India), George Wald (USA)], **A Crime of Silence: The Armenian Genocide, The Permanent Peoples' Tribunal**, London, Zed Books, 1985, xiv 249 pp., **A Crime of Silence: The Armenian Genocide, The Permanent Peoples' Tribunal**, London, Zed Books, 1985, xiv 249pp.

Պետերսոն, Մերիլ Դ. «Սովյալ հայեր. Ամերիկյան և Հայկական ցեղասպանությունը 1915-1930 թվերին և դրանից հետո»: Peterson, Merrill D. **“Starving Armenians”: America and the Armenian Genocide, 1915-1930 and After**, Charlottesville and London, University of Virginia Press, 2004, xiv 199 pp.

Պորտեր, Նուսան Ջեք (խմբ.) «Ցեղասպանությունը և Մարդու Իրավունքները. Համաշխարհային հավաքածու»: Nusan Jack (ed.). *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*, Washington, University Press of America, 1982, iv 353 pp.

Փաուեր, Սամանթա «Հիմնախնդիր դժոխքից. Ամերիկյան և ցեղասպանության դարը»: Power, Samantha. *“A Problem from Hell”, America and the Age of Genocide*, New York, Harper Perennial, 2003, xxi 620 pp.

Ռամսեյ, Սըր Ուիլիամս [Հնէաբան, պատմաբան, Օքսֆորդում դասական արվեստի և ճարտարապետության պրոֆեսոր, Աբերդինում հումանիտար գիտությունների պատվավոր պրոֆեսոր, Թագավորական աշխարհագրական միության անդամ] <**Տպավորություններ Թուրքիայից տասներկու տարի թափառելու ընթացքում**> Ramsay, Sir William M. [Archaeologist, Historian, Professor of Classical Art and Architecture at Oxford, Regius Professor of Humanity at Aberdeen, Fellow of the Royal Geographical Society]. *Impressions of Turkey during Twelve Years' Wanderings*, London, Hodder and Stoughton, 1897, 307pp.

Ռոբերտսոն, Ջոֆրի «Արդյոք հայկական ցեղասպանություն եղել է»: Robertson, Geoffrey. *Was There an Armenian Genocide?*, London, A.C. Trust, 2009, 39 pp. [Also available electronically: www.doughtystreet.co.uk and www.ararat-heritage.org.uk].

----- . «Անհարմար ցեղասպանություն. Ո՞վ է այսօր հիշում հայերին»: *An Inconvenient Genocide: Who Now Remembers the Armenians?*, London, Biteback Publishing, 2014, 294 pp.

Ռոլին-Ջեքիմինս, Մ.Գ. «Հայաստան, հայեր և պայմանագրեր»: Rolin – Jaequemyns, M.G. *Armenia, the Armenians and the Treaties*, London, John Heywood, 1891, xvii 104 pp.

Ռոզենբաում, Ալան Ս. (խմբ.) «Արդյոք Հոլոքոստը եզակի է: Տեսակետներ համեմատական ցեղասպանության վերաբերյալ»: Rosenbaum, Alan S. (ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Boulder/ Colorado, Westview Press/ Harper Collins Publishers, 1996, xix 222 pp.

Ռումմել, Ռ.Ջ. «Մահ կառավարության կողմից»: Rummel, R.J. *Death by Government*, New Brunswick and London, Transaction Publishers, 1994, xxiii 496 pp.

Սաչար, Հովարդ Մ. «Միջին Արևելքի առաջացումը, 1914-1924 թվականներ»: Sachar, Howard M. *The Emergence of the Middle East: 1914-1924*, New York and London, Allen Lane/ Penguin Press, 1970, xiii 518 + xxix pp.

Սաֆրաստյան, Ռուբեն «Օսմանյան Կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի մեկնարկը (1876-1920)»: Safrastyan, Ruben, *Ottoman Empire: The Genesis of the Program of Genocide (1876-1920)*. Translated from the Armenian by Svetlana Mardanyan, Yerevan, Institute of Oriental Studies of Armenia / Zangak Publishing, 2011, 174pp.

Սահակյան, Լուսինե «Օսմանյան Կայսրության և Թուրքիայի Հանրապետության տեղանունների թուրքիֆիկացումը»: Sahakyan, Lusine. *Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey*, Montreal, Arod Books, 2011, 70pp.

Սարաֆյան, Արա (հավաքող) «Միացյալ Նահանգների դիվանագիտությունը Բոսֆորի վերաբերյալ. Դեսպան Մորգենթաուի 1913–1916 թվականների օրագրերը»: Sarafian, Ara (comp.). *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau 1913–1916*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2004, xiii 496 pp.

----- (հավաքող) «Միացյալ Նահանգների պաշտոնական գրառումները 1915 – 1917 թվականների հայկական ցեղասպանության վերաբերյալ»: (comp.). *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915–1917*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2004, xxxviii 704 pp.

----- (հավաքող և խմբ.) «Թալեաթ Փաշայի զեկույցը հայերի ցեղասպանության մասին, 1917 թվական»: (comp. and ed.). *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide, 1917*, London, Gomidas Institute, 2011, 70 pp. [Արա Սարաֆյանի վերահրատարակված աշխատությունը, որը ներառում է հավելյալ տեղեկություններ և քարտեզներ, առկա է նաև PDF տարբերակով]:

Սարգսյան, Է. Կ. և Սահակյան, Ռ.Գ., Խորհրդային Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիա, Թարգմանված և խմբագրված Էլիշա Բ. Չրակյանի կողմից, «Ժամանակակից հայկական պատմության կենսական հարցեր: Թուրքական պատմաբանության սխալ մեկնաբանությունների փաստագրված ներկայացում»: Sarkisian E.K. and Sahakian R.G. [Soviet Armenian Academy of Sciences], Translated and edited by Elisha B. Chrakian, *Vital Issues in Modern Armenian History: A Documented Exposé of Misrepresentations in Turkish Historiography*, Watertown/ Massachusetts, Armenian Studies, 1965, 82 pp.

Սասունյան, Հարութ (համաքող) «Հայկական ցեղասպանությունը. աշխարհը խոսում է, 1915-2005»: Sassounian, Harut (comp.). *The Armenian Genocide: The World Speaks Out, 1915-2005*, Glendale/California, 90th Anniversary of the Armenian Genocide Commemorative Committee of California, 2005, 144 pp.

Շաբաս, Վիլյամ Ա. «Ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքում»: Schabas, William A. *Genocide in International Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, xvi 624 pp. Schaller, Dominik J. and Zimmerer, Jürgen (eds.). *Late Ottoman Genocides: The Dissolution of the Ottoman Empire and Young Turkish Population and Extermination Policies*, London and New York, Routledge, special issue of the *Journal of Genocide Research*, 2009, viii 105 pp.

Շոու, Մարտին «Պատերազմ և ցեղասպանություն»: Shaw, Martin. *War and Genocide*, Cambridge, Polity Press, 2003, xi 257 pp.

Շերմեր, Դեյվիդ «Առաջին համաշխարհային պատերազմ»: Shermer, David. *World War 1*, London, Octopus Books, 1973, 256 pp.

Շիրինյան, Լորնե «Պայքար վերջաբանի համար. Հայկական ցեղասպանությունը և արդարության որոնումը Կանադայում»: Shirinian, Lorne. *Quest for Closure: The Armenian Genocide and the Search for Justice in Canada*, Kingston/Ontario, Blue Heron Press, 1999, iii 267pp.

Միմոնյան, Հրաչիկ «Կիլիկիայի կործանումը, ապրիլ 1909թ.»։ Simonyan, Hrachik. *The Destruction of Armenians in Cilicia, April 1909*, translated from the Armenian by Melissa Brown and Alexander Arzoumanian, London, Gomidas Institute, 2012, 277 pp.

Միմփսոն, Քրիստոֆեր «Հիասքանչ շիկահեր գազանը. փողը, իրավունքը և ցեղասպանությունը քսաներորդ դարում»։ Simpson, Christopher. *The Splendid Blond Beast: Money, Law and Genocide in the Twentieth Century*, New York, Grove Press, 1993, x 400 pp.

Սմիթ, Ռոջեր Վ. (խմբ.) «Ցեղասպանություն. Գրվածքներ ըմբռնման, վաղ շրջանի նախազգուշացման և կանխման համար»։ Smith, Roger W. (ed.). *Genocide: Essays Toward Understanding, Early - Warning, and Prevention*, Williamsburg/ Virginia, Association of Genocide Scholars, Department of Government, College of William and Mary, 1999, 240 pp.

Սթիլ, Ջոն «Բանտարկյալը Թուրքիայում»։ Still, John. *A Prisoner in Turkey*, London and New York, John Lane, 1920, xii 250 pp.

Սթուրմեր, Հարրի «Երկու տարի Կոնստանտինապոլսում. գերմանական և երիտթուրքական էթիկայի և քաղաքանության ուրվագծեր»։ Stuermer, Harry. *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics*, London, New York and Toronto, Hodder and Stoughton, 1917, 308 pp.

Սյունի, Ռոնալդ Գրիգոր «Հայոց ցեղասպանության պատմությունը. «Նրանք կարող են ապրել անապատում և ոչ այլուր»»։ Suny, Ronald Grigor. *A History of the Armenian Genocide: "They Can Live in the Desert but Nowhere Else"*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2015, XXIV, 490pp.

Սյունի, Ռոնալդ Գրիգոր, Գյոչեկ, Ֆատմա Մյուգե և Նաիմարկ, Նորման Մ (խմբ.) «Ցեղասպանության հարց. հայերը և թուրքերը Օսմանյան Կայսրության վերջին ժամանակաշրջանում»։ Suny, Ronald Grigor and Göçek, Fatma Müge and Naimark, Norman M. (eds.). *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, Oxford and New York, Oxford University Press, 2011, xxii 434 pp.

Սվազլյան, Վերժինե «Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը»։ Svazlian, Verjiné. *The Armenian Genocide and Historical Memory*, Yerevan, Gitutun Publishing House, 2004, 158 pp.

----- . «Հայոց ցեղասպանություն. Վերապրած ականատեսների վկայությունները»։ *The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors*, translated from the Armenian by Tigran Tzulikian and Anahit Poghikian-Darbinian, Turkish text translation and editorial by Tigran Ter Voghoriajian, Yerevan, Gitoutyoun Publishing House/National Academy of Sciences of the Republic of Armenia/Museum - Institute of the Armenian Genocide and Institute of Archaeology and Ethnography, limited edition of five hundred copies, 2011, 847 pp.

Տաֆտ, Հակոբյան Էլիզ «Վերածնունդ. հայ աղջկա մասին, որն ազատվել է ցեղասպանությունից և իր վերածնունդն է գտել Ամերիկայում»: Taft, Hagopian Elise. *Rebirth: The Story of an Armenian Girl, Who Survived the Genocide and Found Rebirth in America*, Plandome/ New York, New Age Publishers, 1981, ix 142 pp.

Տազ, Քոլին «Ոչնչացման միտումով. ցեղասպանության մասին խոսքերով»: Tatz, Colin. *With Intent to Destroy: Reflecting on Genocide*, London and New York, Verso, 2003, xviii 222pp.

Տելլալյան-Կիրկոստաս, Մարգարետ Ս. «Հայաստան. Հուշեր իմ տնից»: Tellalian- Kyrkostas, Margaret C. *Armenia: Memories from my Home*, New York, J.C. and A.L. Fawcett/sponsorship of the Anthropology Museum of New York, 1998, 85 pp.

Թերնոն, Իվ «Հայեր. Ցեղասպանության պատմություն»: Ternon, Yves. *The Armenians: History of a Genocide*, New York, Delmar/ Caravan Books, 1981, 368 pp.

Թոմաս Պատրիկ «Հիշենով Հայոց Ցեղասպանությունը. 1915թ.»: Thomas, Patrick. *Remembering the Armenian Genocide: 1915*, Llonrwt/Wales, Gwasg Carreg Gwalch Publishers, 2015, 160 pp.

Թայմզ, «Թայմզի կազմած պատերազմի պատմություն»: Times. *The Times History of the War*, London, The Times, 1914-1921, 22 vols.

Թորիկյան, Շավարշ «Հայկական հարցը և միջազգային իրավունքը»: Վերահրատարակվել է 1988թ.՝ լրամշակումներով: Toriguian, Shavarsh. *The Armenian Question and International Law*, Beirut, Hamaskaine Press, 1973, 330 pp. [An updated edition was published in 1988].

Տոտեն, Սեմյուել (խմբ.) «Ցեղասպանության մասին ուսուցանելը. Հարցեր, մոտեցումներ և նյութեր»: Totten, Samuel (ed.). *Teaching About Genocide: Issues, Approaches, and Resources*, Greenwich/ Connecticut, Information Age Publishing, 2004, xi 301pp.

Տոտեն, Սեմյուել և Բարթրոպ, Պոլ Ռ., Ստիվեն Լեոնարդ Ջեքոբսի մասնակցությամբ, «Ցեղասպանության բառարան»: Totten, Samuel and Bartrop, Paul R., with contributions by Steven Leonard Jacobs. *Dictionary of Genocide*, Westport/Connecticut, Greenwood Press, 2008, 2 vols., vol. I A-L, vol. II M-Z.

Տոտեն, Սեմյուել և Ստիվեն Լեոնարդ Ջեքոբս (խմբ.) «Ցեղասպանության ուսումնասիրման պիոներները»: Totten, Samuel and Jacobs, Steven Leonard (eds.). *Pioneers of Genocide Studies*, New Brunswick/ New Jersey and London, Transaction Publishers, 2002, xvii 617pp.

Թոյնբի, Առնոլդ «Փորձառություններ»: Toynbee, Arnold. *Experiences*, New York and London, Oxford University Press, 1969, ix 417 pp.

Թափեր, Հ. Ալեն «Հայաստան. Նրա ներկա ճգնաժամը և անցյալ պատմությունը»: Tupper, H. Allen. *Armenia: Its Present Crisis and Past History*, Baltimore and New York, John Murphy, 1896, 182 pp.

Թուսան, Միշել «Բրիտանական Կայսրությունը և Հայերի Հայոց Ցեղասպանությունը»: Tusan, Michelle. *The British Empire and the Armenian Genocide*, London and New York, Tauris, 2017, XI, 308 pp.

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ «Անցյալում տեղի ունեցած որոշ ցեղասպանությունների ուսումնասիրություն և քաղաքականության տարբերակների հետազոտություն ապագայի համար»: United States of America. *Investigation into Certain Past Instances of Genocide and Exploration of Policy Options for the Future*. Hearings of the Committee on International Relations, House of Representatives, ninety-fourth Congress, second session, May 11 and August 30, 1976, Washington, US Government Printing Office, 1976, 275 pp.

Աշեր, Քլարենս Դ. «Ամերիկացի բժիշկ Թուրքիայում»: Ussher, Clarence D. *An American Physician in Turkey*, Boston and New York, Houghton Mifflin, 1917, xiii 339 pp.

Ունգոր, Ուղուր Ումիթ և Փոլաթ, Մեհմեթ. «Բռնագրավում և ոչնչացում. Հայերի սեփականության զավթումը երիտ-թուրքերի կողմից»: Üngör, Uğur Ümit and Polat, Mehmet. *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, London and New York, Continuum International Publishing Group, 2011, XII 226pp.

Վալենտինո, Բենջամին Ա. «Վերջնական լուծումներ. Զանգվածային սպանությունները և ցեղասպանությունը քսաներորդ դարում»: Valentino, Benjamin A. *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*, Ithaca/ New York and London, Cornell University Press, 2005, viii 317 pp.

Ուոքեր, Քրիսթոֆեր Ջ. «Հայաստան. ազգի գոյատևումը»: Walker, Christopher J. *Armenia: The Survival of a Nation*, London, Routledge, revised second edition, 1990, 476 pp.

----- . «Արարատի տեսիլքներ. Գրություններ Հայաստանի մասին»: *Visions of Ararat: Writings on Armenia*, London and New York, I.B. Tauris Publishers, 1997, ix 157 pp.

Վալիման, Իսիդոր և Դոբկովսկի, Մայքլ Ն., վերջաբանը՝ Ռիչարդ Լ. Ռուբինշտեյնի, «Ցեղասպանությունը և ժամանակակից դարաշրջանը. զանգվածային մահերի դեպքերի ուսումնասիրություն»: Wallimann, Isidor and Dobkowski, Michael N. [afterword by Richard L. Rubenstein]. *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death*, Syracuse/New York, Syracuse University Press, 2000, xiii 322 pp.

Ուարդ, Մարկ Հ. «Տեղահանումները Փոքր Ասիայում 1921-22 թվականներին»: Ward, Mark H. *The Deportations in Asia Minor 1921-22*, London, Anglo-Hellenic League and British Armenian Committee, 1922, 18 pp.

Վեգներ, Արմին «Արմին Տ. Վեգները և Անատոլիայի հայերը 1915թ.: Նկարներ և ականատեսություններ»: Wegner, Armin T. *Armin T. Wegner and the Armenians in Anatolia, 1915: Images and Testimonies*, Milano, Guerini E Associati, 1996, 221 pp.

Վայց, Էրիկ Դ. «Ցեղասպանության դար. ուտոպիաներ ռասայի և ազգի մասին» Weitz, Eric D. *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*, Princeton/ New Jersey, Princeton University Press, 2003, vii 360 pp.

Վինթեր, Ջեյ (խմբ.) «Ամերիկյան և 1915 թվականի հայկական ցեղասպանությունը»: Winter, Jay (ed.). *America and the Armenian Genocide of 1915*, Cambridge and New York, Cambridge University Press, 2003, xii 317 pp.

Վինթլ, Վ.Ջ. «Հայաստանը և նրա ողբը»: Wintle. W. J. *Armenia and its Sorrows*, with an additional chapter, bringing the record down to September 1896, London, Andrew Melrose, second edition, 1896, 120 pp.

Վուդզ, Հ. Չարլզ «Եվրոպայի վտանգի գոտին. Փոփոխություններ և հիմնախնդիրներ Մերձավոր Արևելքում»: Woods, H. Charles. *The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the Near East*, London, Fisher Unwin, 1911, 328 pp.

Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհուրդ [Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի Միջազգային հարաբերությունների կոմիտե] «Հայաստան. շարունակվող ողբերգություն»: World Council of Churches [Commission of the International Affairs of the World Council of Churches]. *Armenia: The Continuing Tragedy*, Geneva, World Council of Churches, 1984, 55 pp.

Եղիայան, Վարդգես (հավաքող) «Հայկական ցեղասպանությունը և երիտուրքերի դատավարությունները»: Yeghiayan, Vartkes. (comp.). *The Armenian Genocide and the Trials of the Young Turks*, La Verne/California, American Armenian International College Press, 1990, xxvi 192 pp.

----- (հավաքող) «Բրիտանական Արտաքին հարաբերությունների գրասենյակի պաշտոնական փաստաթղթերը թուրք պատերազմի հանցագործներ վերաբերյալ»: (comp.). *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, Pasadena/California, American Armenian International College Press, 1991, xlvii 500 pp.

Եղիայան, Վարդգես և Արաբյան, Արա «Միսակ Թորլաքյանի գործը»: Yeghiayan, Vartkes and Arabyan, Ara. *The Case of Misak Torlakian*, Glendale/ California, Centre for Armenian Remembrance, 2006, xix, 290 pp.

Եսայան, Չաբել, «Ավերակների մեջ. 1909թ. հայերի կոտորածները Ադանայում»: Yessayan, Zabel. *In the Ruins: The 1909 Massacre of Armenians in Adana*, translated from the Armenian by G.M. Goshgarian and edited by Judith Saryan, Danila Jebejian Terpanjian and Joy Renjilian – Burg, Boston/Massachusetts, AIWA Press, 2016, XV 262 pp.

Զարեվանդ [Զավեն և Վարդուհի Նալբանդյան] «Միացյալ և անկախ Թուրանիա» Zarevand [Zaven and Vartouhie Nalbandian]. *United and Independent Turania*, translated from the Armenian by V. N. Dadrian, Leiden, Brill, 1971, xiii 174 pp.

Զենկովսկի, Սերժ Ա. «Պանթուրքիզմը և իսլամը Ռուսաստանում»: Zenkovsky, Serge A. *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge/Massachusetts, Harvard University Press, 1967, x 345pp.

Հռոմեական Տորոսի ժամանակաշրջանից ի վեր Հայաստանը մեծապես հայտնի է եղել արևմտյան Եվրոպայում՝ թե՛ որպես տարածաշրջան և թե՛ որպես հայ ազգի սկզբնավորման երկիր: Հայոց ցեղասպանության հիմնական վայրերը կարելի է տեսնել սույն քարտեզի վրա, որ կազմվել է քսաներորդ դարի վերջերին՝ արևմտյան Եվրոպայում:

1923 թվականին Ամերիկայում կազմված այս քարտեզը ցույց է տալիս այն շրջանները, որտեղ տեղի են ունեցել հայերի զանգվածային կոտորածներ: [Հայաստանը և Եվրոպան: Քարտեզների հավաքածու](#)

